

Кур-Чер суур-
нун үндезилек-
чилери

Тыва чоннун
ховар оглу

Волгоградка
четкенивис

№ 85 (18512)

1925 чылдын
август 31-де үнүп эгелзэн

http://shyn.ru

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

Саар өртээ хостуг

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

2014
чылдын

июль

17

четверг

Ш.КАРА-ООЛ: «Тываже кирип моорлаңар!»

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун интервьюзун «Родина» төөгү журналының «Тыва болгаш Россия: 100 чыл кады» деп тускай үндүрүлгезинге парлаан. Айтырыгларны корреспондент Сергей Антоненко салган.

— Бо чылын Тыва улуг үш юбилейни Тываны (Урянхай крайны) Россияның хайгааралыңга алганының 100 чылын, бодунун найысылалы — Кызыл хоорайны үндезилеп тургусканының 100 чылын болгаш Россия Федерациязының составыңга Тыва Арат Республиканың эки тура-биле каттыжып киргениниң 70 чылын демдегээр болгай. Төөгүнүң ол болушкуннары кандыг чылдагааннардан база кандыг байдалдардан болганыл?

— Россияның Тыва-биле, ниитизи-биле национал республикалар-биле эвилелин барыын чүк колония кылдыр күш-биле кириени, өске күрүнениң девискээрин эжелээни деп санап турар дээрзин билир мен. Украинада болушкуннар-биле холбаштыр ол улам идигленген. Тыва бо талазы-биле оларга чешиш болбас. Ол Россияның составыңга ийи даа кирген, кайызында-даа эки тура-биле.

(Уланчызы 2,3-кү арыннарда).

Хүннүң медээзи

Деткимче алыры-биле

2014 чылдын июль 15-те чуртталга-коммунал ажил-агыйында реформалашканыңга деткимче фондузу Тыва Республиканың хөй аал чурттаар бажыңнарыңга капиталдыг септелге чорудары-биле саң-хөө деткимчезин көргүзөр дугайында дилзэн хүлээп алган.

Дилег езугаар күрүне корпорациязындан 15, 48 млн. рубльди алырын Тыва Республика планнап турар. Ол акша-хөреңгиниң дузазы-биле үш муниципалдыг тургузугларда хөй аал чурттаар бажыңнарыңга капиталдыг септелгени чорудуп болур.

Хөй аал чурттаар бажыңнарга капиталдыг септелге чорудар база эргижирзэн оран-бажыңнарың чурттакчыларын өскээр көжүрер программаларны херек кырыңга боттандыраары-биле 2008-2014 чылдарда деткимче фондузундан ниитизи-биле 1, 15 млрд. рубльди чарыгдан. Кады акшаландырышкын чуруму-биле 416, 03 млн. рубльди регион боду немештирген. Бо акша-хөреңгиниң дузазы-биле 271 хөй аал чурттаар бажыңнарга капиталдыг септелгени кылган.

Хөгжүлдени ыяап алыр

Тываның мелиорациязы

РФ-тиң көдээ ажил-агый яамызының мелиорация Департаментинин директору Даниил ПУТЯТИН биле ТР-ниң Чазааның Даргазының оралакчызы Сергей ОГНЕВ.

Июль 15-те ТР-ниң Чазааның бажыңыңга РФ-тиң көдээ ажил-агый яамызының Мелиорация департаментинин директору Даниил Путятинин удуртулгазы-биле ажил-агый хурал болуп эрткен. Аңаа ТР-ниң көдээ ажил-агый, экономика, саң-хөө, чер болгаш өнчү-хөреңги хамаарылгаларының сайыттары, Таңды, Чеди-Хөл кожууннарның чагырга даргалары база «Тывамелиоводхоз» эргелелиниң директорунун хүлээлгелерин күүседип турар Иван Космогоров олар киришкен. Республиканың мелиоративтиг комплекзинин чаартылгазының талазы-ле федералдыг ведомство-биле кады рудар хемчеглерниң дугайында сайып чугаалажыры — хуралдың кол тырыы болган. «РФ-тиң көдээ ажил-агый сайыды Николай Федоров биле ваның Баштыңы Шолбан Кара-оол мелиорация чаартылгазының талазы-биле ат салган шийтпири езугаар ниил Путятин Тывада чедип келген» деп, республикада агроулетпур комплексинин адырын харыылап турар, ТР-ниң Чазааның Даргазының оралакчызы Сергей Огнев чугаалаан. «Республикада мелиорация-биле 49 суггарылга системалары бар, оларның сези федералдыг өнчү-хөреңгиде. Республикада херек кырың-чүгүле 37, ооң иштинде 5 күрүнениң 32 муниципалдыг суггарылга системаларын ажыглап турар. Оларның

хөй кезинге капиталдыг септелге болгаш чаартылга негеттинип турар. 14,2 муң гектар азы шөлдерниң 45, 8 хуузу суггартынып турар. Малдың шупту хевирлеринин сан-түңү езугаар Сибирь федералдыг округта Тыва бирги черни ээлеп турза-даа, моон соңгаар мал чеминиң баазазын улгаттырбас болза, мал ажил-агыйының сайзыралы болдунмас. Черлерниң суггарылгазы чокта ону чедип алыры берге» — деп С.Огнев демдеглээн.

Ийи хүн дургузунда Даниил Путятин

Бии-Хем кожуунунуң Туран, Таңды кожуунда Дүрген болгаш Шанган, Чеди-Хөл кожуунда Элегес, Чаа-Хөл кожуунда Ай-Мырлыг, Терезин дээш алды суггарылга системаларының байдалын хынап көргөн. Оон аңгыда ТР-ниң көдээ ажил-агый яамызының, «Тывамелиоводхоз» эргелелиниң ажилдакчылары болгаш муниципалдыг тургузугларның удуртукчулары-биле ужурашкан. Дүрген, Шанган, Элегес суггарылга системаларын федералдыг өнчү-хөреңгиде шилчидериниң дугайында чугаалажып турар болганда, оларны дарга онза кичээңгейлиг көргөн.

Суггарылга системаларының көрүлдезинин соонда, республиканың мелиоративтиг комплекзинин дугайында ниити байдал билдинип, кайда чидиг айтырыглар база эки талалар барын чугаалап болур дээрзин Даниил Путятин демдеглээн.

«Бис «2014-2020 чылдарда Россияның көдээ ажил-агый черлеринин мелиорациязының сайзыралы» деп федералдыг программага дүүштүр ажылдап турар бис. Ооң кол угланнанышкынының бирээзи — амгы үеде бар федералдыг ужурашканың системалары чаартыры болгаш суггарылга система-

ларын чаартыр база эде дериир дээш, тус черниң бараан бүдүрүкчүлеринин чарыгдалдарын субсидияларының талазы-биле регионнарның чарыгдалдарын акшаландыраары болур. Комплекстиг ажил-чорудулга болгаш салдыгган акша-хөреңгини ужурашканың база дээштиг ажылгаары — программаның кол негелдези. Чижээлээрге, иштиги ажил-агыйжы мелиоративтиг четкилеринде бараан бүдүрүкчүлери инвестиция акша-хөреңгини салган болза, ынчан чүгүле федералдыг өнчү-хөреңгиде турар кол системаларының чаартылгазы болур» — деп чугаалаан.

«Федералдыг деткимчениң база бир негелдези — мелиорация хөгжүлденин талазы-биле регион программалары турар ужурулуг. Тывада ындыг программа бар. Ынчангаш моон соңгаар үре-түннелдиг кады ажылдажылга дээш кайы-даа тала сонуггалдыг. Үстүнде айтыттыгган үш суггарылга системаларының документ-савыырын чогууру-биле белеткеп кылгаш, инвесторларны хаара тудар болза, федералдыг өнчү-хөреңгиде шилчидериниң барымдаазы бар» — деп, Д.Путятин айткан. Ажылдаарыңга белен, сонуггалдыг, кызымаккай кижилер турда, Тыва Республикага мелиорация комплекзи чаартынып, хөгжүүр ужурулуг дээрзин, Даниил Путятин хуралды түңнөп тура чугаалаан.

Азияна ТАУ белеткээн.

В.ЛАЧУГИНАНЫҢ тырттырган чуруу.

Байыр
чедиршишкини

Бистиң эргим, хүндүлүг оглу-
вус Шолбан Валерьевич КАРА-
ООЛДУҢ бо хүннерде төрүттүнгөн
хүнү. Оглувус ада-иези — бистер-
ниң идегелдиг чоргааралыыс
база бүзүрелдиг чөлөнгиживис
болурундан аңгыда, чаңгыс чер-
чурттуглары — хөй националдыг
тыва чоннуң хүндүткелдиг Баш-
тыңы, Тываның келир үеде
чаартылгазы, хөгжүлдө-сайзыралы
дээш, оларның-биле кады эгин-ко-
жа, быжыг, демниг иште ажилдап
чоруур. Шолбан Валерьевиче
бистер бо кайгамчыктыг чайның
чылыг-чаагай, оът сигенниг, чечек-
чимис үезинде төрүттүнгөн аас-
кежиктиг хүнү-биле улуг байыры
сеткиливис ханызындан сөңнеп,
белен эвес, бедик харысалгалыг
ажыл-ижинге эки чедишкиннерни,
быжыг кадыкшылды, аас-кежикти,
ак орукту күздөдүс!

Бергелерге торулбайн, сеткил-
хөңнүңер омак-сергек, сүлдөңер
кезээде бедик чорзун!

Хүндүткел-биле,

авазы, ачазы КАРА-ООЛДАР.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ ЧАРЛЫ

Тыва Республиканың күрүне
шаңналдары-биле шаңнаа-
рының дугайында

Россия биле Тываның дем-
нежилгезиниң 100 чылынга
алдар болдуруп чедип алган
чедишкиннери болгаш хөй
чылдарда ак сеткилдиг күш-
ажылы дээш Россия биле Ты-
ваның демнежилгезиниң 100
чылынга база Кызыл хоорай-
ның үндезилеттингениниң 100
чылының Тыва Республиканың
тураскаалдыг юбилейлиг меда-
лы-биле

**Дадар-оол Кыланмайович
Ондарны** — Чөөн-Хемчик ко-
жуунуң «Хемчик» муниципал-
дыг унитарлыг бүдүрүлгениң
тракторизи;

**Вера Шара-Хооевна Сат-
ты** — Чөөн-Хемчик кожуунуң
күш-ажылдыг хоочуну;

**Сурун-оол Тулушович
Чулдумну** — Чөөн-Хемчик ко-
жуунуң Чадаана хоорайның
баштыңы — Төлээлекчилер ху-
ралының даргазы;

**Александр Иванович Дос-
панны** — Бии-Хем кожуунуң
Тарлаг сумузунда хууда дуза-
лал ажил-агыйының малчыны;

**Галина Ильинична Куш-
кашты** — Бии-Хем кожуунуң
Севи сумузунуң баштыңы —
Төлээлекчилер хуралының дар-
газы.

Тыва Республиканың
Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2014 чылдың июль 3

№ 140

Ш.КАРА-ООЛ: «Тываже кирип моорлаңар!»

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Баштай орус императорже
дигелни бистиң нояннарывыс,
чагырыкчыларывыс кирип тур-
ган. Ол дигелни чаңгыс эвес
удаа кирир ужурга таварыш-
каннар, чүге дээрже делегей
байдалының нарынындан ол
айтырыгны шиитпирлээрин
доктаамал сонгаарладып кел-
ген. Ынчан Россия империязы
делегейниң бирги дайынынга
белеткенип турганын билер си-
лер. Орус хаанче баштайгы ди-
легни 1912 чылда кириген. Ооң
соонда — 1914 чылда. Бистиң
өгбелеривистиң чүткүлдүг чо-
руунуң ачызында Тывага про-
текторат дугайында ат салыш-
кыны 1914 чылдың чазынында
болган.

1917 чылдың революциязы
Тываның болгаш Россияның
салым-чолун башкаландырып-
кан деп чугаалап болур. 1921
чылда Сибирьге четкен хамаа-
ты дайынының агымынга Урян-
хай край Тыва Арат Республика
деп хамаарышпас күрүне апар-
ган. Ол бот-догуннаашкын 23
чыл дургузунда үргүлчүлзүн,
бот-тодарадылгасынга четчир
хуусаа ол. Ол чылдарның дур-
гузунда безин Тыва Россия-би-
ле сырый харылзаалыг чурттап
келген, бодунуң күрүнезин,
экономиказын тургузарынга,
кадрлар белеткээринге дузаны
чедирген.

Ол дузага Тыва база хары-
лап турган. Кажан титлержи
Германия-биле дайын эгелээр-
ге, фашистерге удур дайынга
ССРЭ-биле эвилелчи апарганын
Тыва өске күрүнелерден эң бир
дугаар албан-езузу-биле чар-
лаан. Республиканың чаагай чо-
руунуң үндезини болуп турган
малының барык шуптузун Рос-
сияны деткири-биле фронтже
чорудупкан. Чоннуң чыгган ак-
шазы-биле шүүргедекчи само-
леттар эскадрильязын туткан.
Совет Эвилелинге шериг ду-
занын Тыва 1943 чылдан бээр
көргүзүп келген. Тыва эки тура-
чылар фашистерге удур Кызыл
Армияның хүрээленинге дем-
сежиپ турганнар.

Россияга каттышкан чорук
Тывага душ болган херек эвес,
а депшилгелиг чорудулга бол-
ган, ону боттук чылдагааннар
болгаш политиктерниң мерген
чоруу боттандырган. Россия-
ның хайгааралы дээрже чаңгыс
сөөк-язы, чон болуп чурттаар
болгаш артар чаңгыс арга ол
дээрзин бистиң удуртукчула-
рывыс билип турган. Ооң шын-
ныын төөгү бадыткаан.

Амгы Тыва Россия Феде-
рациязының политиктиг эрге-
лер талазы-биле дең эргелиг
субъектиси-дир. Чөптүг чылда-
гааннарның уржуундан респу-
блика кыска хуусаа дургузунда
экономиктиг күчүзүн боттук
хандырылгасынга четчир кыл-
дыр өстүрүп шыдаваан. Ындыг
турбуже, Россия-биле дем-
нежилгезиниң 100 чылының дур-
гузунда өске таварылгада бол-
дунмас чыгыс чедишкиннерни
чедип алган. Мурнунда көшкүн
амыдыралдыг чораан чер амгы
үеде чурттуң өске кандыг-даа
ортумак регионундан ылгалыр
чүвези чок апарган. Үлетпү-
нү, инфраструктураны, социал-

адырны болгаш сайзыралдың
өске-даа чогумчалыг чүүлдерин
чугаалап турарым ол. Бир тала-
зында бо.

Өске талазында, республика
бодунуң национал омур-хевир-
ин, дылын, материалдыг бол-
гаш сагыш-сеткил культуразын,
чаңчылдарын хевээр камгалап
алган. 100 чыл бурунгаар амгы
Тываның девискээринге 60 муң-
дан хөй эвес тывалар чурттап
турган болза, амгы үеде олар-
ның саны 300 муң чоокшулай
берген.

—Тываның политиктиг тур-
гузуунуң дугайында чүнү чу-
гаалап болурул?

— Совет үениң политиктиг
эрге-байдалы-биле деңнээрже,
Тыва бөгүнде эргелериниң та-
лазы-биле шуптузу-биле дең
байдалдыг болуп турар. ССРЭ
үезинде база дең турган, ын-
чалза-даа ону бир дөмей эрге
чок чорук деп болур. Регионнуң
бот-тускайлаң чоруу ынчан аар
үүлгедишкин кылдыр көөр
турган. Ону тус черниң эрге-
ажыын хараар чорук, тодаргай-
лаарга, бодунуң эрге-ажыкта-
рын ниити күрүнениннен өрү
көөрү деп санап турган. Ындыг
чорук дээш Москва регионнуң
удуртукчузун дораан-на ажил-
дан халап кааптарынга чеди-
рер, ол хүлээлгени Компартия
обкомнарының бирги секре-
тарылары күүседип турган.

Бөгүнгү байдал бир аңгы.
Россияда тургузуг дугайын-
да хөйүнү чугаалаар, силер-
ге тайылбыр кылыр күзелим
чок. Чаңгыс чижектен кирип
көрөйн. Майда Күрдума күрү-
не нотариустарын дүжүрер
деп турган. Регионнарның хөй
кезии, Тывадан өскелери ону
деткээн. Девискээринде чон
саны эвээш черге күрүне нота-
риадындан ойталаан ажыы чок
деп санаан бис, чедери берге,
чүгле аът-биле чоруур черде
чурттакчыларже хуу нотариусту
чорудуп шыдавас сен. Ындыг
черлер Тывада бүгү девискээр-
ниң барык дөрттүн бир кезии,
ында он-он муң кижилер чурт-
тап турар.

Ынчангаш ол төлөвилелди
республика деткивес деп шиит-
пирлээн. Оон туржук Тываның
Чазаа болгаш парламенти
аңаа федералдыг деңнелге
удурланган. Амгы үеде ону хү-
лээп алырын соксадып каан, а

бис күрүне нотариустарының
системазын камгалап алдывыс.

Совет үени-биле алыр бол-
за, бо дээрже тус черниң эр-
ге-ажыын камгалаар, думчуун
хараар чорук болур. А бо хүн-
де ол дээш кым-даа үттеп-сур-
гаары-биле келдиртпээн болгай.
Чүге дээрже Россияның болгаш
бистиң республиканың консти-
туциялары ниити айтышкынга
чөрүшкек-даа болза, чурттакчы
чоннуң эрге-ажыктарын камга-
лаарын айтып турар. Биче чон-
нарның болгаш бөлүктөрнүң
эргелерин камгалаарының та-
лазы-биле хөй-ниити тургузуун
Россия бо хүнде тургузуп шы-
даан.

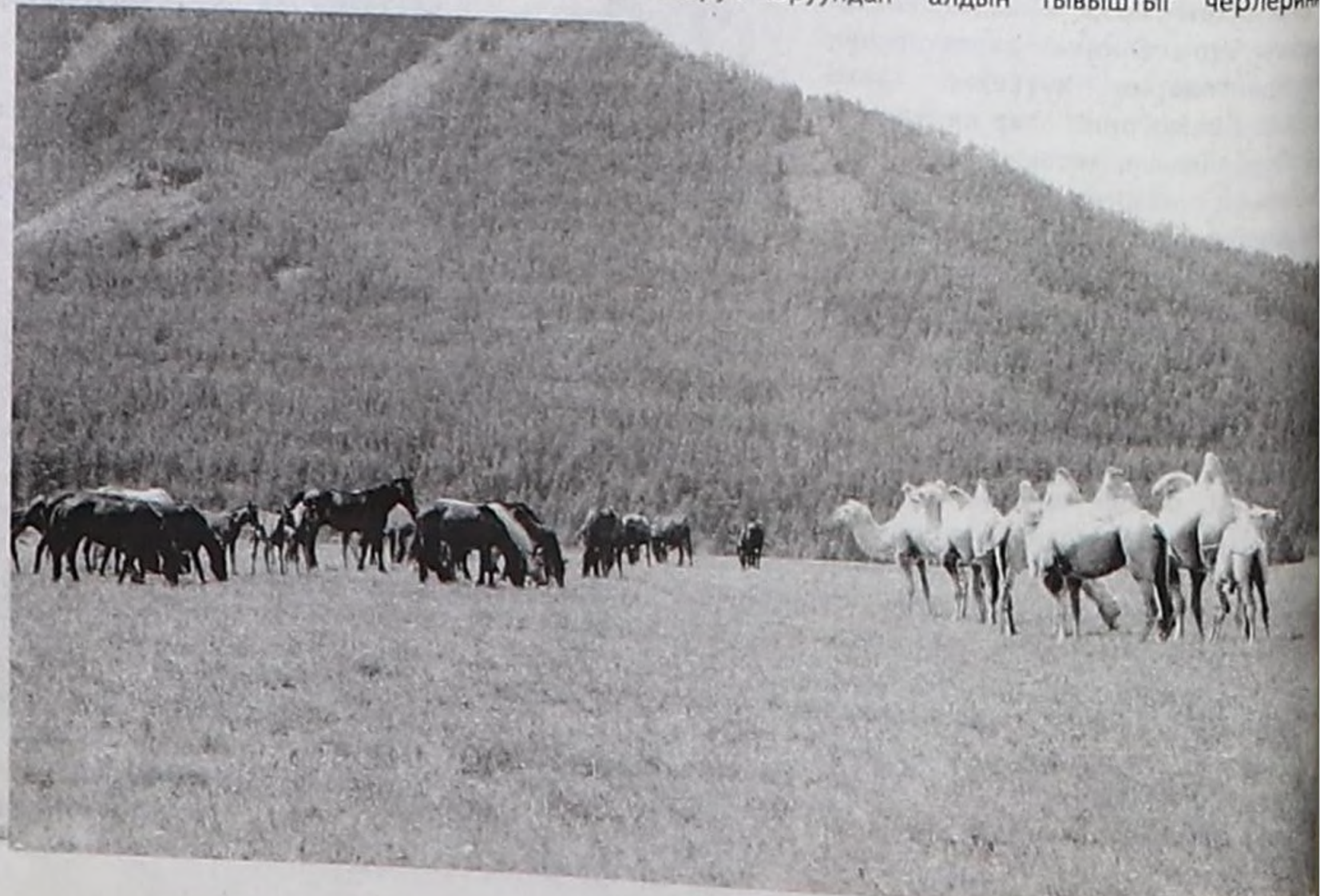
— Регионнуң социал-эко-
номиктиг бөгүнгү деңнелин
болгаш келир үезин канчаар
үнелеп турар Силер?

— Тыва удавас экономика
талазы-биле эң быжыг регион-
нарның санынга кирер дээр-
зинге чүгле бүзүрээр эвес, ааш
кынып-даа болур мен. Чоокта
чаа Россияның Чазаа респу-
бликаның сайзыралынга 86 мил-
лиард рубль түңнүг инвестиция
тыпсырының дугайында шиит-
пирни хүлээп алган. Ол акшаны
Кызыл — Курагино демир-оруун
тудары-биле тускайлаан, ол
орук Тываны Россияның демир-
орук четкизинче кожар. Ооң ту-
дуу бо чылын, күзүн-не эгелей
бээр. 2018 чылда демир-орук
шугумун ажыглалче кириптер.
Ол орук ажыглалчыны эгелзэн
соонда, республика транспорт
талазы-биле хоорук чоруундан

адырлыр, ооң уржуунда эко-
миктиг байлак күчүзүн ажыг
шыдавайн келген.

Чүү күчүл ол? Бирээде,
мур-даш. Республика девискээ-
ринде хөмүр-даштын 11 чыл-
нары бар, ооң ниити курлавы
20 миллиард тонна кылд
санаттынып турар. Бөгүн,
амгы бар техниктиг аргалар-
ле 1 миллиард тоннаны ка-
ап болур. Ооң 937 мил-
лиард тонназы — металл бүдүрери
эржежок чугула кокстуг хөм-
даш-тыр. Бодунуң шынарын
талазы-биле Тываның хөм-
дажы өске бүгү хөмүрлер
ажып турар. Ооң курлавыр
чижеглеп санаарга, Россия
бүгү кокстуг хөмүр-дажының
хуузу болуп турар. Демир-ор-
тудуунуң үндүргөн чарыгдал-
рын дуглаар кол чүк ол бол.
Ооң чыдынын ажылдап кыл-
үүлени сураглыг национал ко-
паниялар эгелей бергенне
ооң баштайгы чүгүн 2018 чы-
да Тывадан демир-орук-би-
чорудары көрдүнүп турар. Д
ажылдарын төлөвилзэн кү-
зүңге кириген соонда, респу-
лика делегей рыногунче чыл
15 млн. тонна хөмүр-дашты
дып үндүрер.

Ийиде, Тыва — казым
байлак талазы-биле кайгамча
оран. Ооң черинде өңнүг, х
вар болгаш үнелиг металлда
демир рудазы болгаш өске-д
чүүлдер хөйү-биле шыгжа
тынган. Чижээ, бисте бар а
дынның курлавыры Россияны
алдын тывыштыг черлерин

курлавырының 0,8 хуузу, цинк-тиң барык 8 хуузу болуп турар. Коргулчунун, даг-дүгүнүн, чести курлавыры Россияның курлавырларының 3 хире хуузу. Улетпур хемчээлинге кобальтыны, никельди, молибденни, танталды, ниобийни болгаш өске-даа чүүлдерни казып тып болур. Дыка хөй чыдыннарны кыдат, швед болгаш өске-даа даштыкы инвесторлар ажылдап кылып турар.

Оон аңгыда республикада неггереңгей 69 хевирниң ажыктыг казымалдары, арыг болгаш аржаан сугларның 8 черлери бар, үнелиг ыяш аймаа 1 миллиард кубометр чедип турар.

Ол байлактың хөй кезининиң шимчээшкин чок чыдып турары хомуданчыг. Оон чылдагааны — демир-орунун чогу. Географтыг байдалы-биле Тыва Россияның болгаш делегейниң транспорт системаларының хажызынга арткан. Оон аңгыда бисти кызыгаар дилиндектери эвес, Саян даглары база аңгылап турар, оон бедии 3 чар-тык километр, ону дамчыштыр юруу оруу 150 км. Мынчага бедир республиканы Россияның өске черлери-биле чүгле автомобиль оруу харылзаштырып тилген, ол дээрге экономикага улуг ажык бербес сөөртүлгедир. Агаар аргыштырылгазының дугайын чугаалавайн турар, хөмүр-дашты кым-даа саюлеттарга чүдүрбес болгай.

Транспорт талазы-биле хонудангай чоруундан Тыва демир-оруктуг өске регионнарга неггээр, шаа-биле чурттап аза сайзырап келген, ынчанаш социал-экономикаг байдал талазы-биле Россияның орумак деңгелинден хожудаан. Чүгү рейтингилерге Тыва бо өргүзүг талазы-биле Россияда чогумчалыг эвес регионнарның санында кирип турар. Чон-

рынга чугула болгай. Эрткен амыдыралдың кандыг үелери Тывага элээн улуг сонургалды болгаш кичээнгейни болдуруп турарыл? Силерге, политик болгаш удуртукчу кижиге, төрөөн черинерниң кайы үези эң улуг ужу-дузалыг болганыл?

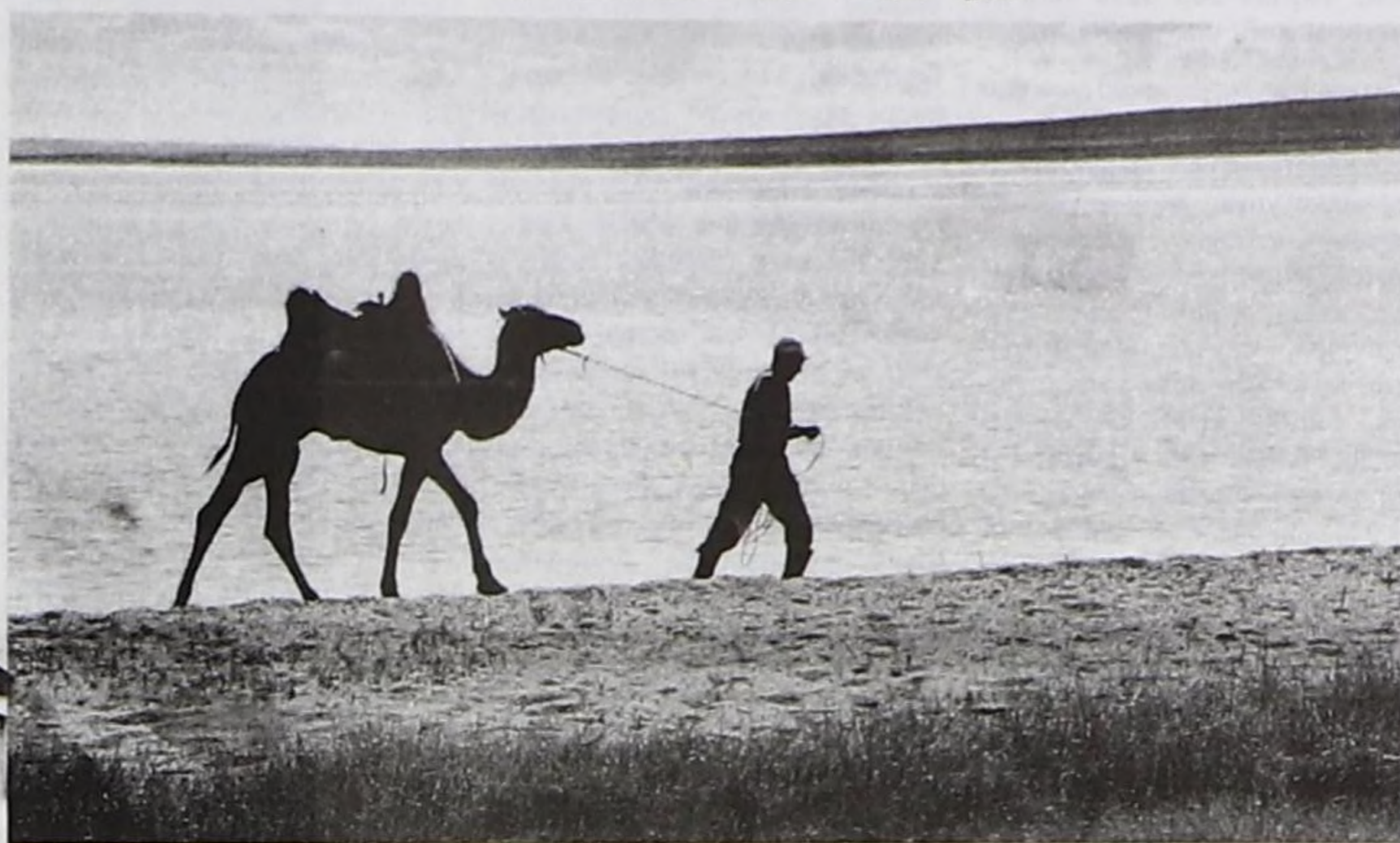
— Аажок улуг Азий диптиң географтыг төвү болганындан Тыва бурун шагдан бээр аңгы-аңгы улус-чоннарның болгаш сайзыралдың оруунун белдиринге туруп келген. Тыва чон чурттап келген бүгү үезиниң дургузунда аңгы-аңгы тургузугларга, төрөл-бөлүк аймактарга хамааржып чораан. Уйгур каганадынга база кирип турган, Чингис-Хаанга база бараан болуп келген, манчы-кыдат-тың дарлалының адаанга база кирген. Ол үелерниң кайызы-даа культурага болгаш чоннун төөгүзүнге балалбас исти арттырган.

Төөгүлүг ажыдышкын-нар талазы-биле Тыва ам-даа

даа бар. Амгы үениң маадырлары — совет шериглер-биле кады фашизмге удур демисе-жип турган тыва эки турачылар дугайында утпайн турар бис.

Россия-биле демнежилгениң 100 чылында эрткен чүс чылда тыва чоннун амыдыралынга болгулаан өскерилгелерге кичээнгей салдынып турар. Меңээ, политик кижиге, регионнун удуртукчузунга, тыва черниң оглунга төөгүнүн ол кезии дыка улуг ужу-дузалыг болуп турар. Ол үениң байдалын улам долу билип алыр, өгбелерниң ажыл-херектерин хандыр сайгарып көөр, эки болгаш кошкак талаларын ылавылаар күзел бар. Мээң дыка хөй өөрүм база ындыг күзел-чүткүлдүг деп бо-даар мен.

— Тываның төөгү-культура эртинелерин, туттунган тураскаалдарны болгаш ар-кан кайгамчык чаңчылдарны камгалап арттырар дээн кандыг ажылдар кылдынып тура-рыл?

рының күсели-биле, федералдыг төптүн дузазы-биле, инвестицияларны хөйү-биле хаара тудуп турары-биле, кижилерниң тывынгыр болгаш ажылгыр чоруу-биле экономиктиг өзүлдени чедип ап турарын эскерер силер.

Чамдык сан-түннер бо: 10 чыл дургузунда республика федералдыг төптен хамааржыр чоруунун деңгелин 87 хуу турганындан 65 хуу чедирген. Ол ылгал дээрге боттун орулгазының ол хире өскени-дир.

— Эрткен үеже көрүш дээрге республиканың бөгүгү чурттакчыларының бот-медерелин хевирлеп тургуза-

хамыкты кайгадыптар чоруун кагбаан. Эрткен он чылда оон девискээринде Хааннар шынаа-зы деп адаар черге кылган казыышкыннар тыва черни скифтерниң чурту дивезе-даа, ол улуг күрүнениң бир кезии деп санаар арганы тургускан.

Түрктөрдөн Тывада хөй саныг даш көжээлер, бижиктер-лиг хаялар арткан. Уйгур үезиниң тураскаалы Тере-Хөлде Пор-Бажың шивээзи болур. Чингис-Хаан дугайында, Амыр-Санаа дугайында, эрткен чүс чылдың 80 чылдарда бай дүжүметтерге удур тура халышкан алдан-маадырлар дугайында тоолчаан чугаалар чонда ам-

— Төөгү-культура салгалының бүгү объектилери күрүнениң камгалалында турар. Ону улам ханы болгаш долу шинчилээр сорулга-биле ынчаар тургускан. Россияның-даа, даш-тыкының-даа эртемнериниң со-нуургалы аажок улуг.

Демир-орун тудар черде Орустун географтыг ниитилели элээн каш чыл дургузунда улуг хемчээлдиг шинчилел ажылдарын чорудуп келген. Казып тывыышкыннарже бүгү делегейден эки турачыларны чалап турар. Келир үениң эртемдеринеринге тергип эки практика, республикага улуг ажык-тыр. Бодунун эрткен үедеги төөгүзүн билбес болза, чаа чүүлдерни тургузары болдунмас болгай. Чаңчылдарын оксунуп алырга, дүмбей чорук-тур.

— Юбилейлиг 2014 чылдың төөгү-культура талазы-биле кол кезээ чүл? Тываны пропагандалаары-биле ниити-россия болгаш делегей деңгелинде кандыг хемчеглер планнаттынганыл?

— Чурттуң Президентизиниң Чарлыы-биле Тываның болгаш Россияның демнежилгезиниң 100 чылы база Кызыл хоорайның үндезилеп тургустунганының 100 чылы федералдыг деңгелдиг апарган. Ол чорук бистиң республиканы россия-жилерге улам чоок таныштырар болгаш улам билдингир болду-рар арганы тургузуп турар. Бо сорулгаларга планаттыг хемчеглер делгем болгаш эр-темни, уран чүүлдү, культу-ра

ны, спортту хаара тудуп турар. Бистиң төрөөн булуңу-вустун байлаан болгаш хөй талалыг амыдыралын хөй-ле кижилерге таныштырар дээш, эвээш эвес чүүлдерни кылган бис.

Кол чүүл — Тываның кол демдээ — «Азия төвүнүн» архитектурлуг тураскаалын чаар-тыры, ол чүгле республиканың дипте географтыг төвүн көргүзүп турар демдек эвес, келир үедеги бистиң дидим планнары-высты база илередип турар. Ол сорулгаларга Енисейниң Кызыл хоорайда эринин бүрүнү-биле чаарткан бис, Даши Намдаков-тун «Хааннар аңнаашкыны» деп скульптурлуг композициязын тургузар черни белеткедвис.

— Тывага келген аалчылар-га, ылаңгыя, эң бир дугаар кээп турар кижилерге чүнү көөрүн сүмелээр Силер?

— Тываны хөй удаа эргип, кезээн мен. Мынчага чедир ону чарашсынмышаан хевээр мен. Чижээ, ээн ховуну алылыңар. Ында киж кайгаар чүве чок ышкаш сагындырар — дески чер-дир, ийи-чаңгыс өзүмнер бар, талыгырда даг көстүп турар. А солун чүве чүл дээр-ге, оон бодунун өңүн бир шак болгаш-ла солуп турары, көзүл-бес чурукчу ону бүдүү өңнел турар-даа ышкаш.

Тыва мындыг чер-дир ийин, бойдузу кайгамчык. Бөмбүр-зекте бар бүгү чүүлдерни — ээн хову болгаш тундрадан эгелээш, сырый эзимнерге болгаш мөңгө доштарга чедир Чер кырында бар бүгү чүүлдерни чүгле бичии хемчээлге моон көрүп болур силер.

Ажыктыг чүүлдер база хөй. Ол дээрге дустуг хөлдер бол-гаш эм аржааннар-дыр, ол черлерге уйгур чагырыкчылар кээп эмненип ап чорааннар. Ол дээрге коңга чечектелип турар үеде хүнге кылаңайнып чыдар Азас-тыр, Тожуну ийиги Швей-цария дижири болгай. Тываның дагларының хемнери, ынаар чыл санында чүс-чүс кижилер даглыг черниң суунга эжинди-рери-биле болгаш балыктаары-биле барып турар. Президент Владимир Владимирович Пу-тин чаңгыс удаа келгеш, Тыва-га ынакшаан, ол үргүлчү кээр апарган.

Бисте төөгүнүн тураскаалда-рының дугайын чугаалаан мен. Ол бүгү республикада тараан. Олче баар чайы чок киж бол-за, Кызылда Национал музейге көрүп болур. Аңгы-аңгы чүүл-дерниң аразында скифтерниң алдыны база ында кадагалат-тыгган.

Уран чүүлге сонургалдыг-лар тыва национал хөгжүм хе-рекселдериниң күүселдезин сонургап, хөөмей күүседикчи-лерин көрүп, а кол чүүл — хүн-дүлээчел тыва чон-биле ужура-жып болуру. Силерни манап тур бис. Тываже кирип моорлаңар!

1930 чылдар үезинде Тываның чамдык хуу ажил-агыйлыг араттарының мал-маганы көвүдээш, одар-белчиңи чедишпестеп турган дигир. Эң ылаңгыя Сүт-Хөл сумузуңуң араттарының малы көвей, олар Сүт-Хөлдүң бодунуң кыдыыңга, Алды, Үстүү Ишкиннерге болгаш Кызыл-Тайга эдзэнге чурттап чорааннар. Чүгле мал-маган оъттаар эвес, тараа тарыыр черлер база херек турган. Ол үелерде Тываның өске сумузу, Каа-Хемниң чагырыкчызы чораан Салчак Куңгаа деп кижини Хемчиктин Баян-Талаже шөлүпкөн кижиге дигир чүве. Аңаа баргаш, ол кижиге чүгле Баян-Тала эвес, Ишкиннер чедип, ында чурттап турар улустуң амыдырал байдалы-биле таныжып, өң-тала болуп чоруп турган дигир.

Ол үениң удуртукчу даргалары ыңдыг байдалды көрүп-билип, кызаа черге сыңышпастан бар чыдар, хей малдыг улусту сайгара көжүрериниң дугайында база чугаалажып турганнар.

Бистиң даайывыс болур Баян-Далай Чыртакович Куулар 1927 чылда Чыртак Дузакпановичиниң өг-бүлезинге төрүттүнген кара чаңгыс оглу турган. Даайывыс кады суларап, назы-хары дөгүй бергенде, бодунуң төрөл дунмазы Эрес-оол Хүрешович Кууларга чагыг-сөзүн берип, канчаар чурттап чораанын, ол ышкыш Хемчиктен көжүп келгениниң дугайын хажытпайн, чонга чугаалап бээрин сүмелзэн. Ол боду 2010 чылда 83 харлыында мөчээн. Кедергей топтуг, кижизиг, ажилчын, кезээ кижиге чораан чүве. Даайывысты билир, таныыр кижилер ону аажок хүндүлээр. Үстүү-Ишкинге чурттап чораан үш алышкылар: Чываа Дузакпанович Куулар — 8 ажы-төлдүг болган, оон бичии ортуну Байыр-оол — чаңгыс оолдуг, эң бичии хеймер дунмазы, Чыртак-оол база чаңгыс оолдуг. Бо алышкыларның мал-маганы хей, шынап-ла, одар-белчиңи сыңышпастан чораан.

Баян-Далай Кууларның чугаазы

1937 чылдың күзүнүңде ачамның акызы Куулар Чываа-биле мээң ачам Чыртакты Салчак Куңгаа эдертип алгаш, бурунгаар ээн чыдар Чедер ховуларын көргүспүшөөн, ынаар көжөрүн сүмелеп, Каа-Хем бажын кежилдир диңнеп чорупкан. Диңневишаан, Шамбалыглап баткаш, Чедер ховузуң көргүскөн. Ачам суглар ол черниң ойттуг-сигенин, ээн чыдарын көрүп, мал-маган өстүрүп, тараа-даа тарыырынга чедер чер-дир деп түңнелге келгеннер. Диңнээш, чанып кел сал-ла, акым Чываа: «Бурунгаар көжээлиңер» — дээш, кымны-даа дыңнаастап, харын, аалда улuzuн, ачам сугларны эвилелдеп турган. Ам канчаар боор, чер аразы ырак-даа болза, оода кыштың кончуг чыккылаа соогу намдарга, шанак оруу дүшпээнде, баштайгы эт-септи, тараа-быдааны чүдүрүп алгаш, чиигедир аппарып кааптар дигир дугурушканнар. Чүгле адак аар, ол-ла кончуг-дур. Сүрер мал хей, ажы-төл база бар. Көшке дузалажыр кижилер база херек дигир чугаалажып турдулар.

Адаларывыс Чедер ховуларын көргөн болгаш көжүксеп турза-даа, аалда чамдык улус, дөргүл-төрелдер ырак черге көжөрүнге арай удурланып турган.

Куңгаа аалдарывыска бо-ла кээр кижиге. Ынчангаш бистерниң бурунгаар көжөривиске бир кол рольду ойнаан кижиге ол турган. Алышкыларның эң улуу, Чываа акым 1894 чылда, оон бичииз Байыр-оол 1896 чылда, а мээң ачам 1899 чылда төрүттүнгөн. Мен ол үелерде шору өзе берген, 11 харлыг мен, мал-маган бажы дозуп, кадарчылап, дузам көргүзе берген турдум. Ынчан бистерниң аалдарывыска чүгле хой, өшкү эвес, ине-мал, чылгы база турган болдур ийин.

Кыштың кончуг чыккылаа соогу намдап, адак айы төнгелек, частың башкы айы үнгелек чорда, аал ишти көжөрүнге белеткенип, кышка хереглетиңер эт-септи, тараа-быдаазының артыкшылын чү-

дүрүп, чиигедир баштай аппарып кааптар дээш, шанактарыңга чүдүртүп, эң улуг акызы Чываа баштаан алышкылар көжүп чорупкан. «Аалдарывыс ээлеп, мал-маганың кадарып тур» — дээш, мени арттырып каан. Хар эрзэн, час дүшкен. Бир-ле хүн ачам суглар чедип келген. Ол: «Шанактарыңга көжүп чорааш, Элегес аксыңга келиривиске, хар эрзэн. Шанактыг оон ыңай чоруп шыдавас апарган бис. Элегес аксыңга чурттап чораан татар ашактың аалыңга эт-севичисти, тараа-быдааны, эң ылаңгыя кышкы шанактарыңа аңаа чагып, шыгжаткаш, боттарывыс чүгле хомуттуг аштарывысты мунгулап алгаш, дедир-ле ээл чорупкан бис» — дээр кижиге.

Шак ыңчаар ачам суг улуг көштү эгелеп, кышка хамааржыр үвүн, шанактарың, чиигедир чаа чуртка чоокшудадыр аппарып каапкаш, Чадааналап ээл чоруп ора тыптынып, сиген кезер машинаны садып алган, тергелерлиг келгеннер. Каш хондур белеткенип, эт-севич бөле шарыттынып, тергелерге чүдүргөш, мал-маганың чииледир кадып алгаш, көжүп чорупкан.

Ол үелерде орукка машина-балгат эвээш-даа болза, хей үе иштинде көжүп чораан улуска бо-ла таваржы бээр таварылга турган. Эң ылаңгыя арай орук кызыы черге таваржы берзе бергедээр. Чолаачылар ол байдалын билип, эптиг эрттирип, манат турар дээр.

Чылгы мал шимченгир, хоюган-даа, ыңчангаш ону Чывылаа Ондар баштаан каш кижиге, инектерни Сагдыкпан Монгуш баштаан кезек кижиге сүржүп чоруп орган. Орукка чоруп орда, кандыг-даа шаптараазыңнар таваржыр. Хем-даа кежер, арт-даа ажар, өл чаашкыңа-даа таваржыр чүве. Чоокта чаа төрзэн мал-маганың чаш төлдери туруп, шылай-даа бээр. Айт-хөлдү дыштандырып, оыткарып, боттарывыс орук ара одагланып, аш-чем кылып ижиң чораан бис.

Ынчап чорааш, адак соонда чедер дээр черивиске кээп доктап, дыштанган бис. Ачам ыңчан мени: «Чаа чуртка кел-

гениң бо-дур, оглум. Бо болза Чедерниң карак четпес ховузу-дур. Орукка одап чораан ыяжыңдан өргөннерден белеткээш, аштарны өрте, хураган, бызаага челеден таптыг каккаш, баглап көр» — диген. Мээң ыңчан мындыг төөгүлүг көшке киржиң, бир дугаар өргөнни какканым ол болган. Ынчан ол дугайын ыңчаар бодаар эвес кижиге. Долгандыр-ла ажык хову, безин аш баглаар баглааш бар эвес.

Бичии кара суг бадып чыдар, шынаазының кужуру-ла кончуг, дөңгелчиктер кырында ак бөрт кеткен-биле дөмей, кужур көвүктели берген ораар чер болгай. Чаңчыкпаан кижиге суун баштай ижерге, бичии дустуг-зумаар амдан бар. Оон бээр-ле бистерниң аалдарывыс ол черивисти ак кужурлуг боорга, Божа-Судак деп адап алган бис.

Бистер ыңчаар 1938 чылда көжүп келген бис. Чываа акым улустуң улуу болгаш көштү-даа баштап, арга-сүмезин бээр кижиге ол. Олар Божа-Судактың бичии тейиниң баарыңга, мурнуу чүгүңге, ачам суг ол тейиниң бажыңга хонуп алган бис. Сөөлгү чылдарда чуртумга баарымга, бистиң тей дээш Шагаа хүннеринде чуңгулап чораан тейивис, ам анаа билдиртир-билдиртпес калбарып калганы элдеп чорду. 60-70 чылдар иштинде бедик турган тей калбарып каарга, элдеп-нер чордум. Чаа чылда аалдың улуг-бичии улузу шупту инек кештеринге олургулапкаш, чуңгулаар чүве болгай.

Чүгле мал малдаар эвес, Божа-Судактың Бай-Хаак талазында, кырлаң артынга бистиң аалдарывыс тараа тарып, сиген кезип ап чордувус. Хемчиктен чиң-даа, үрезинге ажыглаар-даа дээш чиңге-кара-тарааны, хоо-тарааны, ак-тарааны (ыңчан кызыл-тас дивес ак-тараа дээр чораан) барбаларга эккелгеш, чиңирин соктап чип, тарыырын тарып ап турдувус. Сөөлзүредир хоо-тараа дээр тараа колдааш, кара-чиңге-тараа ховартай берген чүве. Каразыңга бодаарга, хоо-тарааның чеми улуг, дүжүткүр болган.

Дозур Кууларның сактышкыны

Мээң авамның авазы, кырган-ававыс Өшкү-Саар Богбаевна Куулар 1892 чылда Сүт-Хөл кожуунуң Үстүү-Ишкинге Богба-Хам Ондар деп улуг хам кижиниң өг-бүлезинге төрүттүнгөн. Богба-Хам, ылап-ла, ол черниң, ол үениң улуг хамы чораан дигир чүве. Чаш чораанында кырган-авамның авазы мөчээ. Оон узун хонуун эрттирип турда, авамның бүгү чугаазын арай ыракта ышкыш шуптузун дыңнап турган мен дээр. Корткаш, ачамдан так туттунуп-каш турган мен. Аалга келгеш, ол бүгүнү ачамга чугаалаарымга: «Чүге меңээ чугаалавадың, уруум, оон башка бөргүнү дедир кедирткеш, авамны сөөлгү катап колдуум адаандан көргүзөр чүвемни» — диген

Кур-Чер суурнуң

дээр. Кырган-ававыс сөөлзүредир өзүп келгеш, өг-бүлө туткаш, 8 уруглуг болган, оларының ийизи бичии тургаш бүрүлгөн. Ийис оолдар болган деп чугаалаар кижиге. «Ынчаар-ла чурттап турувуста, ачаңар Каа-Хем чурттуг Куңгааны эдерип, бурунгаар диңнээш, оон кел сал-ла: «Бурунгаар, Чедерде хей мал-маган-даа чок, оьду-сигени анаа хөлбеңейнип чыдар, ээн ховулар бар-дыр, ынаар көжер бис» дигеш-ле, кырган-ачаңар кымны-даа дыңнавас, анаа тепкилени берген» — дээр кижиге.

Далай акывыстың чугаазы

Шак ыңчаар көжүп келгеш, 1939 чылда оларның бичии соон дарый, ол-ла чылда-даа көшкөн, чиик адак улустар база турган болдур ийин. Ол улусту бир черге турумчудуп, сууржудуп алыр дээш, Чываа Куулар акым, Көк-оол Монгуш (сөөлзүредир ону Көк Казак деп адай берген), ачам суглар аштарын мунуп алгаш, Шамбалыга келгеннер. Шинчип бодап турарга, ошт-сиген сүстүнүп чыдар, бичии арга-арыглыг-даа, чүгле суг чок болган. Ол-даа таарышпас-тыр дишкеш, Оңгачага келгеннер. Оңгача суглуг-чарлыг-даа болза, тараа тарыыр чери кызаа, элзизинелчек дээш ойталап кааш, Суг-Бажыңга чедип келгеннер. Амгы Кур-Чер суурнуң турар чери ол. Ында суг-даа бар, тараа тарыыр шөлдүг, мал оыттаар ховулу, бир талазында улуг шынаалыг чер боорга, аңаа доктап: «Суурувустуң төвүн борта кылып алылыңар» — деп, Көк-оол сүмелзэн. Шуптузу чөпшээрешкен. Орта оон бээр-ле чиик адактарлыг өглерни бөле тиккилеп алгаш, турумчуп чурттап бергеннер. Ачам сугнуң соон дарый ажы-төлү-биле көжүп келген Докпак Куулар суг Калбак-Тейниң бодунга чурттап турган. Суг-Бажының үстүү талазынга, Кара-Чыраага Агбаан Монгуш, Тенек-Кара суглар чурттап чордулар. Олардан ырак эвес черге Бавуу Чамбалович Ондар, акызы боор Чалзап-биле демнежиң чурттап чорааннар. Чалзап Ондар ол үеде улуг эртемниг лама чораан, ыңчалза-даа ламазын чажыраар. Ачамның чугаазы-биле алырга, шаанда дээди эртемниг Тывага ийи чурагачы (астрологтар) турган дээр. Оларның бирээзи Чалзап. Оон өөнүң ээзи хам чораан. Ону улус артынга Таргын хам дигир чүве.

Мээң сактышкыным

Мен сөөлзүредир шору өзүп келгеш, тараа кескен улусту көргөн мен. Ак-даа, чиңге-даа тараа кезерде, сиген кезер машиназы-биле кезер чораан. Черге калбартыр кезип каарга, угбам суглар, улуг улус-биле кады кескен тарааны чыып, кезек-кезек кылдыр бөле баглап турган чүве. Тараа-быдаа тарып, Хадылыгдан одаар-даа, тудугта-даа кыш, чай чок ыш-таар, бүгү-ле кадыг ажылды

кылырда ажыглаар кончуг Кара-Белиг турган бис. өске терге, шанак таары Ол чүгле бодунга тааржыр-ган-ачавыстың тускай калганы улуг шанак, улуг лиг турган. Хомуду, эзери дыка улуг. Бистиң Кара-Б өг-бүлөвистиң бир кежиге биле дөмей, кончуг-даа чугаанныг мал чүве. Оон а выска келген төөгүзү солун. Ол-ла үелерде ч чылгызы деп адаар элзэн ч турган дигир. Бир-ле хүн-ган-ачавыска кезек шериг а-ры кадарган улус аажок ту-кан, ужар четкен, арган-до-ажы-биле чугаалаарга, ч-дириг аш сөөгү эккелген д-

«Ма, ашак, бо ашты аа-га арттырып каарывыс ол, ыңай чоруп шыдавас-тыр. орнунга анаа каш аштар биске бер. Бистерге аш херек. Өлүп каар-даа б-канчаар, немец аш-тыр, о-ның малгаш-баларлыг чер-аар үгер-боо сөөртүр тус-уксааның ашды-дыр. Өлб-аш кылып алыр сен» — д-каапкаш чорупканнар.

Бистер шору өзүп келге-висте-ле, кончуг улуг Кара-лиг-ле бис. Кижиден-даа д-пес. Хой кадарарда, арга-болза ону мунмас, чүге д-хову черге кандыг-бир чыл-гаан-биле аштан дүжер апар-ону дедир мунары болд-мас. Хову черге бедикте-даш бар эвес. Бо Кара-Бе-Бажы суурнуң тургустунган-дан эгелеп, анаа аштарның-эккээр чудуун, Кара-Бе чан-угда дажыглап эккээр тур-дигир.

Кырган-ачавыс: «Бевис д-улгадып кырываанда, оода о-кулунун алган болза» — д-а ол болдунмас. Чылгын-аскырлары бичии, Кара-Бе-коргарлар. Ынчаар чурттап-рувуста, соңгаартан колх-үезинде тускай улуг уксаал-аскырлар эккелген деп д-нааш, чылгыга безин кадып-д-турган кижиге. Улуг аскыр-бистиң бевистен бичии, бут-ры, боттары-даа чиңге, чав-шилгедек. А Кара-Бениң б-күр боду мөң, шыырак, бед-болгай. Ынчангаш чамдык ул-«Немец уксаалыг бе-дир, эд-левейн, колхозка беривит»-деп-даа албадап турган.

Төрелдеривис чамдыг-Хемчикте болгаш Кара-Б-ни шанактап азы тергелеп-к-кырган-ачавыс ынаар батка-келир. Орук ара аалдарга к-нарга, ол аалдарның улуг-шупту халчып кээп, кайгал-ч-гаалажыр, магадаар дээр чү-Ынчангаш Суг-Бажы суур-тутчурунга, бир кижиге дег-улу-хуузуң кирип чораан Кара-Бевис сагыжымда уттундур-бооп артып калган ийин.

Куулар Дозурнуң сактышкыны

Суг-Бажы деп адай берге-кидис өглерден бүткен бичи-сууржугажывыска бажың-ба-гат-даа чок чүве. Ынчан ол д-вискээрге школа турбаан. 1941

төөгүп берем»

үндезилекчилери

Эрелдиге чылында мен Кызылдың 2 дугаар школазынга 1 классты акым Кыстам суга туруп алгаш, өөренип дооскан мен. Кырган ада-иемнің 4 дугаар оглу, Кыстам акым Кызылга чурттап турган. Ол 14 карлыгында-ла аалындан ада-иези чурттайн турда-ла, «Бот-өредилге-биле акым Василий Балчинович Үзектин чанынга божикке өөренип алыр мен, үжүдүкчү боор мен» — дээш жаргылып чорупкан дижир чүве. Чогум школага чаңгыс-даа хүн өөреним-даа болза, бодунун амыдыралчы кызымаа-биле үжүк-бижикке өөренип алган. Ада-иези Божа-Судак-ка чурттап орда, самолөдү-биле үжүдүп кээп турганын эки сактыр мен. Бистер ол самолет-ту тудуп, суйбал көөр дээш чанынга чеде бээривиске, кырган-адам бисти коргудуп: «Ынаар барбар, аът ышкаш тептер, ызырыптар чоор» — дээш, эн-е-биле ооң хөрээн шуглап турар чүве. Бистер ынчангаш оон корткаш, чоогундан көрүп турдуус.

Акыбыс авазының аайы-биле оон үнгөш, Кызылдың башкы килищезинге өөренип алган. Сөөлүредир башкы институт-дооскаш, Тываның Эрзинге, Бай-Дагга школа директорлап, Хем-Хемниң «Совет Тывага», Хериге ажилдап чораан кижилер. Оон ээзи Любков (Өргелдей) Дармаевна ынчан театр артист-еп, Конгар Хүргүлек, Мунзук Кара-кыс, Ажыкмаа суглар-биле кады ажилдап чораан. Акы-ысты районнарже чорударга, ады чоруп каар. Ынчангаш ол ергежили кагдыган турган кижилер.

Чогум-на ынчан школа тудуу ыдаар шаанче шалыпкын оруп турган. Бистиң кырган-аавыс бодунун улуг Кара-Бел-биле школа тудуунга улуг улуг-хуузу кирип турган үе ол ин. Тудуг элээн-не адакталыр-еп бар чораан. Ынчалза-даа м-даа эжик, соңгазы кылдын-аан классче өөреникчилерни ажурүпкен. Борбак бажың-а бодаарга, класс делгем. Бистер класстың бир талазында өренип оорар, а суурнуң херээн-чону бажыңнарындан таз, ваактар эккелген, аңаа малгаш тудуп алган, класстың өске-лазын ол-ла шакта малгаштап-ган. Кышкы соок келбээн-дүрген доозары ол. Өөр-еникчилерниң кичээли төнерге, дугжулар улаштыр тудуп, кез-зеге чедир ажилдап турду-р. Чүү, кандыг-даа болза, ридорну, чамдык класстар-а чылыг турда шалалапкан, гле печка кылыр черлерде-ла чок турду.

Бир эртен өөренир дээш эривиске, класзывыста чаа-ик кылып каан, эжик ажит-наас болган. Ам канчаар-ор, коридорнуң печка кылыр-а арттырып каан черин-н пөс сумкаларывыс чүктеп-таш киргеш, шала адаа-би-үңгеп чорааш, класзывыстың-а кылыр дээн үттүг черин-н үңгеп үнүп келгеш, парта-

ларывыска олургулап алгаш, башкывысты манап олурган бис. Бичии болганда, улуг улус эжикти кагыпкаш, ажыдыптар-га, башкывыс кирип келгеш, аажок каттырган болгай. Тудуг-жулар келгеш, кичээл үезинде эжикке сенчини, туданы кылып кааннар.

Эрес-оол Кууларның чугаазы

1948 чылдың чазынындан эгелээш Казак Көк-оол баш-таан каш кижилер ол-бо аалдар кезип, сүмележип, арааттарны хуралдадып, суурнуң-даа чурт-такчыларын эвилелдеп турган. Көк-оол Казак, Сүлдүм-оол суглар өске-даа эш-өөрлери-биле кады колхозче улусту кирип, «Мал-маганыңар салыңар, ам ийи-чаңгыс кижилер ынча хөй мал тудуп турбас, кезектен арттырып алыңар, артка-ны хөй-ниитиниң малы болур» — деп сургап турган. Колхозтуң ындыг чурумун дыңнап кааш, чамдык улус аңаа хөңнү чокта-лып, малын харамнанып, кол-хозче эгезинде кирбейн бар-ганнар. Чүгле хөй мал эвес, бар болза шанаан, тергезин-даа берип турган. Хемчиктен көшкен шанактарның, терге-лерниң чамдызы база колхоз-та салдыган.

Ынчап кээрде, колхозка мал кадарар кижилер, херек. Чүү, кандыг-даа болза, баштай көшкеш, чылыг кажак-хораа тудуп алган кижиге, бистиң кырган-ачавыс Чываа Куулар-га хойну даандырган. Инекти Хыйнаар-оол Ооржак, чылгыны Асыгбай Оюн, оглу Дугаржап, теке кадарчызы Яндараа Оюн суглар болган. Эгезинде чаңгыс Яндараа Оюн турган. Сөөлү-редир Ширин-оол Оюн суглар келген.

Оюн Асыгбайның соон дарый Айыр-Санаа Ондар аныяандан эгелээш, пенсияже үнгүжеге чедир солуттунмас чылгычы бооп ажилдаан. Күзүн анай-хураганы үзүп турда, ак хойларны Чываага арттыргаш, кара хойларны Бугалдай Он-дарга кадарар кылдыр дааскан.

Суурувустуң чаңгыс борбак бажыңы хосталган. Өөреникчи-лерни шала туттунган школаже көжүргөн. Түр када өөреникчи-лер өөренип турган борбак ба-жыңга эмнелге пунктузу ажит-тынган. Орта бир дугаар ажил-дап келген акушер-фельдшер эмчвис, Дензиңмаа Монгуш (мергежилиниң аайы-биле эр-темниг) биче сеткилдиг, дың-нангыр, ажилчын-даа угбай чүве. Суур кыдыынга 4-5 кило-метр чурттап турган улустарже чажам дивес, дыңнап каг сал-ла, чоруп каар, суурнуң кара-чаңгыс эмчи дузазы чедирер кижизи болгаш та, чеже өпоя-ларның хирнин кескен кижилер. Эмчиниң өөнүң ээзи — Ак-Сал Монгуш чолаачылап чораан.

Колхозтуң оон-даа ыңай сайзыралынга баштайгы чолаа-чылардан Алдын-оол Ондарны адаары албан. Суурга кымның чүзү-даа канчап баарга, Алдын-

оол акыйны сураглаар турган. Машина кылып турда, мырыңай денди шыырак дээр. Бистиң аалдың сүт тыртар машиназы үрели бээрге, кылыр кижилер база ол. Тыртар сүт хөй, сүт маши-назының кандыг-бир херексе-ли элп баксыраанда, бир-ле чүве-биле солупкан, бир-ле чү-вени немей кылган турар кижилер. Ынчан колхозтуң база бир кол-чолачызы, Конгар Иргит-биле кады ажилдап чораан кижилер — Балай-оол Ондар. Өөнүң ээзи Дарыймаа угбайның авазын Узун-Кадай дээр. Колхоз тур-густунуп келирге-ле, хлеб бы-жырыкчылаан. Чон көвүдээрге, хлеб база хөй хереглеттинип турган. Бо угбайның дузалакчы-ларына Санчай Ондар, Дакаа Куулар, Кимаа Оюн суглар ха-мааржырлар.

Узун-Кадайның алыс-ла угу, төөгүзү татар кижилер дээр. Кажан документи-лер тыпсып турда, илерээн ады Эльвира Трофимовна болган. Шалың алырда, Узун-Кадай деп демдегледир кижилер дээр. Өөнүң ээзи — тыва. Ону билер кижилер ам артпаан, ынчангаш ооң тыва фамилиязын билбес бис.

Оон ыңай баштайгы үеде колхозтуң сайзыралынга улуг үлүг-хуузу кириген кижилер бар. Оларга Асыгбай Оюннуң оглу Дугаржапты киришти-рип болур. Ол: «Колхоз чыл-гызын кадарып, кончуг соок-та аът мунуп алган чоруурга, бут доңар» — деп чугаалаар чүве. Ынчан ол 14 хире харлыг турган боор. Дарган Чывылаа Монгуш — үргүлчү боо кылыр, нарын шоочалар болгаш янзы-бүрү херекселдер дуңзаалаар кижилер. Аңчыларның дегбестей берген бооларын эдер, өйлээр, анаа араа чок бооларны араа-лаар, бодунга херек боону боду бар-ла материалдар-биле кылыр чораан. Аъдын мунуп алгаш, аалдар аразына кезип чорааш, дарганнаар. Тыва шоо-чалар кылыр, читкен дүлгүүр-лерниң шоочазын аңдара-дүң-дере тудуп орташ кылып каар. Хирээ, бижек чидидер, бижек кылыр кижилер. Шоюшак Монгуш база-ла дарганнап чораан. Ол үеде аът дагазын барык кижилер бүрү боттары кылып алыр болгай. Шаандакы дарганнар билзек, сырға, өөк болгаш өгге херек кыскаш, илбек аймаан эр улустуң хөй кезии боттары кылыр чораан.

Чамдык улус бөдүүн дар-ганнавышаан, бызаңчы ажилын кылырлар. Бистиң кырган-ача-высты улус Чываа Дарган дээр. А бистер билип келиривиске-ле, ол бөдүүн херекселдерге дарганнавышаан, кол кылыр ажилы-шанаак, терге кижилер. Би-лиривиске-ле, улуг-биче шанаак чаактары элп турар боор чүве.

Саглай Седен-оолдун сактышы

Эң баштай көшкен улустуң соон дарый мээң ачам Бавуу Чамбалович Ондар акызы Чалзап Ондар суг-биле кады

Чедер ховуларына көжүп кел-геннер. Мал-маганын сүрүп алгаш, Кара-Чыраага турму-чуп, кышкы чылыг кажак-хораа кылып алгаш, чурттап чораан-нар. Шору өзүп, чүвениң ужу-кыдыын билер апарганымда, ачам сугнуң аалдарына Өмүне Ондар биле (ол ынчан арбан даргазы турган) Лагба Монгуш (хову бригадири Көк-оол Казак оларның кол командылакчызы-ла хевирлиг) келгеш, колхозка эт-хөрөңгил кылдыр мал-маган үзүп бээр силер дээрге, ачам суглар өшкү-хоюн үзе сүрүп берип турарын эки сактыр мен. Чогум каш баш мал бергенин билбес мен.

Амыдыралга база бир кол херек чүве — садыг. Садыг тудуунга ачам база киржип турган. Ол доостурга, суур-нуң бир дугаар ажиттыган са-дыына садыгчы бооп ажил-даан кижилер. Кезек-кезек садыг ажилын үзүктелдирип чорза-даа, кол ажилы ол чораан болгаш 1970 чылдарга чедир садыглады.

Шак бо ажилга уруг-дарыы шору өзе берген уруглар ажил-дап турган. 1952 чылдар үе-зинде мээң эжим Майя Дарга-тың авазы, Оюн Чыкаан угбай, кезек эш-өөрү-биле колхозтуң шаңда ажилына үр-ле ажил-дап келген кижилер.

Тежит Эрензеңниң сактышы

Колхоз эң баштай тургустун-ганда, ону Аңмар Ондар дарга-лаан, өөнүң ишти Норжуң-оол Мандановна тудугга ажилдааш,

амыдыралының сөөлүг хүнүнге чедир үлүг-хуузу кириген. Аң-марның соонда Салчак Сүлдүм-оол даргалаан. Баштайгы бух-галтери — Анастасия Андреев-на Авлосенко, мал эмчизи — Михаил Алексеевич Тара-кин, ооң өөнүң иштин Алек-сандра Ивановна дээр, ол орус дыл башкызы кижилер. Баштайгы кассири — Дажы-Даваа Чам-балович Ондар. Сүлдүм-оол Салчактың соонда колхозту улаштыр Чүлдүм Монгуш, ооң соонда Базыр-оол Көк-оолович Монгуш (суурнуң үндезилек-чилериниң бирээзи, Монгуш Көк-оолдун огу) турган. 1954 чылдан эгелеп Кара-оол Хо-мушкы даргалаан. Бо даргавыс колхозту совхоз болгужеге, ооң соонда-даа кезек даргалаан. Баштай белең чурттаар бажыңы чок болганындан Чываа Дар-ганның тудуп алган бажыңына чурттап чораан.

Оон-даа ыңай колхозка эки киржип, ооң сайзыралы дээш ажилдап чораан колхозчуларга Доржу Ондар (шолозы Чолдак Доржу), Даваадыр Даваа, Сам-буу Ондар (шолозы Сарыг Самбуу), Доржу Ондар (шолозы Биче Доржу), ийи Доржу Ондар-лар бар боорга, база-ла эптиин бодап, арай аныяан Биче-Дор-жу деп ылгап турганы ол. Биче Доржу суурга нарын ажилдар кылыр шевер кижилерниң би-рээзи чораан. Ол-ла үеде баш-тайгыларның соон дарый көжүп келген Улуг Демчик, Биче Дем-чиктер турган. Оларга Ондар Сүдер-оол Чамбалович, дунма-зы Дажы-Даваа хамааржыр.

«Колхоз ол чылдарда тараазын тарып, ажаап ап турда, бир га черден 15-20 центнер чедир ап турган чүве» — деп, Эрес Куулар-даа, Эрензең Тежит-даа бадыткап оорар. Чүге дизе ынчан чер кур, агаар-бойдус чымчак, чылыг чаашкын-нар удаа-дараа чаап турган. Шак мынчаар-ла Хемчиктен көжүп келген арааттар Чедер ховузуна ээн чыткан ойттуг-си-генниң черлерниң кол ээлери бооп, баштайгы өргөнни хап, аът баглаажын-даа кадап, баштайгы колхозту, оон совхоз-ту 1959 чылда тургусчуп, өске-даа, эш-өөрү-биле сайзырат-са-сайзыратса, алыс соонда «Тиелелге» совхозу бооп, хову шөлдер сыңмас, чай боорга, салгын-хатка чалгып чыдар чингир ногаан, күс боорга, алдын-сарыг кайгамчык хөй та-рааны тарып турар апарган. Чаңгыс «Тиелелге» совхозтуң күрүнеге дужааган тараазы бүгү Тываның совхозтарының планнап каан тараазын алып, ат-алдары бүгү чуртка динчи-реп турган чүве. Ону улуг назылыглар шупту билер. Күскү дүне комбайннар тараа кезип, машиналар тарааны чүдүрүп алгаш чоруп турда, бүгү хову машиналарның карактарының чырыныга дээрде сылдыстар ышкаш, хып тура хонар болгай. Аңаа чеже кижилер ат-алдарга чедир ажилдавады дээр. Чижээ-лээрге, мээң дунмам Эрес-оол Хүрешович Куулар (Чываа Кууларның огуна огу) «Республика чемпиону» деп аттыг болду. Ооң кескен тараазы кымдан-даа хөй болган. Ооң ажилдап турган бригаданың бригадири, Василий Оюн Со-циалист Күш-ажылдың маадыры болду.

Чүгле олар эвес, баштайгы тургузукчуларның өске-даа ажы-төлдери, ада-иезин дөзээн, ажилчын-кежээ, оларның аразында алдарлыг башкылар, эмчилер, тараажылар дээш, кымнарны чок дээр.

Шак мындыг бай-шыырак совхозтуң эң баштайгы тургу-зукчулары Хемчиктен көжүп келген Кууларлар, Монгуштар, Ондарлар болган. Олар Чедер ховузуна баштайгы кидис өглерлиг Суг-Бажы сууржугаштың таваан салып, ээн хову-ларны ээлеп, ол үениң үжүк-бижиктигери баштайгы кол-хозка бригадирлеп, өске-даа ажил-агыйларны удуртуп, кызыл күжүн харамнанмайн ажилдап чорааннар.

«Шынап-ла, Чедерге бир дугаар өргөн каккан кижилер Чываа Куулар, Сагаан-оол Монгуш, Куулар Чыртап алышкы-лар чүве болгай» — деп, амгы үеде Каа-Хем суурда чурттап оорар 85 харлыг Дукар Далдыевна Куулар чугаалап: «Ооң улузу 1948 чылда Үстүү-Ишкинден Чедерге көжүп кээрге, бо алышкылар Чедерге турмуңуң берген чурттап турган. Шырап Ондар, Сарыг-оол алышкылар бистерниң соовуста 1955-56 чылдар үезинде көжүп келген улус» — деп сактып оорар.

Кур-Чер суурнуң төөгүзүнүң алыс шыны ол. Канчаарга-даа эң баштай маңаа кээп, суурнуң өзээн салып, ону ээлеп, сайзырадып, аңаа ажы-төлдери өстүрүп, амыдыралды уламчылаар кылдыр арттырып каан өгбелеривистиң эрткен оруун, чагыг-сөзүн утпайн чоруулар.

Часкал ООРЖАК чыындыны чыып бижээ.

ТЫВА ЧОННУҢ ХОВАР ОГЛУ

ЭЖИВИС ДУГАЙЫНДА САКТЫЫШКЫН

«Кижини утпайн, сактып-ла чоруур болза, ол киж чоннуң сеткилинге дириг артар» деп улус чугаалажыр болгай. Бистин эживис Самбуу Комбуй-оолович Монгуш шылгараңгай күрүнө ажилдакчызы, атураагы эртемден, билдингир спортчу-даа чорбаан. Эживис, чагыскурсчувус Самбуу Монгуштуң «аадының бажы хоя бергенинден» бээр 42 чыл эртен-даа болза, эш-өөрү, кады төрөөннөри, чоок кижилери ооң чырык омур-хевирин, кижизиг, топтуг аажы-чаңын сактып чоруурлар.

Монгуш Самбуу 1944 чылда Чөөн-Хемчик кожуунуң Бажың-Алаак сумузунга ажил-иши, бөдүүн арат өг-бүлениң дун огу болуп төрүттүнгөн. Ачазы Комбуй-оол Салык-Көкович Монгуш — 1916 чылда төрүттүнгөн, Бажың-Алаак сумузунуң үндезилекчилериниң бирээзи. Ол дээрбени, пилораманы, бичин электростанцияны сумуга ажилдадып, «Искра» колхозка өөнүң ишти Алдын-Куй Севээнновна-биле кады хөй чылдарда малчыннап, шаңналмакталдыг ажилдап чорааннар.

Алдын-Куй Севээнновна-ның ук-ызыгууру дыка солун. Алдын-Куй Севээнновна — Даа кожуунуң сөөлүг баштыңы Хүн нояны, Тыва Арат Республиканың бирги Чазак Даргазы чораан Буян-Бадырғы Монгуштуң хан төрөөн чаңгыс уруу. Ол дугайын ооң уруглары, чоок кижилери-даа билбес чораан. «Авамыс 1988 чылда, 70 харлай бергеш, ооң төрөөн адазы Буян-Бадырғы Монгуш дээрзин чүгле ынчан биске чугаалап берген. Хар-назыны акшый берген ава ук-ызыгуурунун чажыдын өске оранче алгаш чоруй баарын күзевээн чадавас» — деп, ортун огу Владимир Комбуй-оолович Монгуш чугаалаар.

Чеже-даа берге үелер турда, Комбуй-оол Салык-Көкович биле Алдын-Куй Севээнновна алды ажи-төлдү бодарадып, оларны өстүр азырааш, эртем-билиглиг кижилер кылдыр кижизидип кааннар. Оларның улуг огу Самбуу Кызылдың күрүнениң башкы институтун дооскан, уруу Александра Оюн Москваның технологтуг институтун дооскаш, хөй чылдарда үндүрүг инспекциязының шугумунга ажилдап чораан. Ам оларның кайызы-даа чок. Ортун уруу Оюмаа Сарыг-оол хереглекчилер ниитилелинге бухгалтерлер ажилдаан, амгы үеде Хову-Аксында чурттап чоруур. Огу Яков — чолаачы мергежилдиг, бо хуннерде Чадаана хоорайда сайгарлыкчы, өөнүң ишти Светлана Бады-Белековна-биле «Буян» садының ээлери. Огу Владимир — тудуг инженер мергежилдиг.

Эң бичинизи Екатерина Анай-оол — Бажың-Алаак сумузунда уруглар садында кижизидикчи башкы.

Самбуу өг-бүлениң улуг огу болгаш чажындан-на ажил-ишке дадыккан, малчын ада-иезинге дузалажып хой кадарар, сизген кезер, одаар ыяш белеткээр дээш, бар-ла турган ажилды кылыр, олут орбас, чыдын чытпас киж чораан. Ол ада-иезиниң быжыг чөлөнгинжи, дунмаларының сүмелекчизи, оларга үлегер-чижек болуп чораан.

Чадаананың кежээки школазын дооскаш, Самбуу комсомолчу путевка-биле Ак-Довурактың «Тыва даг-дүгү тудуг» тудуг эргелелинге ажилдаары-биле чорупкан. Хөй национал эш-өөрү-биле Тываның үлетпүрүн сайзырадырынга үлүүн кирип, Ак-Довурак хоорайның баштайгы тудугжуларының бирээзи болганынга чоок кижилери чоргаарланып чоруурлар.

Самбуу Красноярск крайның «Богучан» ГЭС-тиң тудуг ажилдарынга акша-шалыңны шыырак ажилдап ап, ада-иезинге, дунмаларынга чорудуп бээр турган. «9-10 харлыг турумда, акым Самбуудан ада-иевиске кылын чагаалар кээр. Ында кызыл өңнүг 10 акшаларны элээн кашты суп каан болур. Бир-ле катап акымдан келген чагаа хавын часкаш, ында акшаларны апкаш, эштерим оолдар-биле кинолап, конфеталар садып чипкеш, авам, ачамга шыңгызы-биле хемчег алдыртып, кончуттурганым база бар. Авамыс «Дун огу Самбуу бисти азырап турар апарган!» — деп, аажок амырап чугаалап олурар чүве ийин» — деп, Владимир Монгуш сактып чугаалаар.

Самбуу черле алызындан эрес-кежээ, өде-чара аажы-чаңныг, кайгал, шын дээш туржур, коргуш чок, дидим киж чораан. «Ада-иеңерни, улуг улусту хүндүлөп чорунар, эш-өөрүңер-биле эптиг-найыралдыг болуңар!» — деп үргүлчү чагып-сургаар, ынчангаш ооң чугаазын дыка дыңнаар болгаш аңаа демей болурун күзээрлер.

Самбуу Монгуш 1972 чылда Кызылдың башкы институтунуң орус дыл болгаш чогаал факультетин дооскан согнда, Улуг-Хемниң Ийи-Тал школазынче башкылап чорупкан. Ажил-ишке кызымак аныяк башкы школа-ның ажилчын коллективиниң хүндүткелин чаалап ап, дораанна мактадып эгелээн. Аныяк орус дыл башкызы Самбуу Монгуштуң дугайында материал «Шын» солунга үнүп келирге, ада-иези номчааш, огулга чоргаарланып, өөрүп турганнар. Ынчалза-даа оларның өөрүшкүзү үр болбаан. «1972 чылдың декабрь айда акым Самбуу дерзин, адааргак, бак сагыштыг кижилериниң холундан амы-тынындан чарылган» дээн телеграмма чедип келген. Хып дээн чалыы назынында, 28 харлыында, акымның чок болганы

ада-иезинге, дунмалары, бистерге, аарышкылыг согуг, эгиттинмес аар чидириг болган» — деп, дунмазы Владимир хараадап чугаалаар.

Шынап-ла, ол дээрке чүгле Монгуш Самбуунуң чоок кижилеринге эвес, ооң эш-өөрүңе база улуг каража, чидириг болган. Каш санныг тыва чон ынчан бодунуң база бир ховар оглу оскунган чүве. Бистин хайыралдыг эживис Самбуу Монгуш чырык өртемчейге чурттап чораан болза, 2014 чылдың июль 19-та 70 харлаар турган ийик.

СТУДЕНТ ЧЫЛДАРЫВЫС

Самбуу Монгуш — мээң чагыскурсчум, Чөөн-Хемчик кожуундан чаңгыс чер-чуртуум киж. 1967 чылда Кызылдың күрүнениң башкы институтунга өөренип киргеш, 1972 чылда доосканывыстан бээр талпыг-ла 42 чыл эртип турары бо. Үениң маңының дүргенин киж кайгал ханмас. Сактырга-ла, чоокта чаала институттун аудиториязынга лекциялар дыңнап, сессиядан сессияга чедир шылгалдалар, зачеттар дужаап, хостуг үевисте ойнап-хөглөп халчып турган дег бис...

Ынчан башкы институтунуң ректору, хүндүлүг башкывыс Хо-мушку Санитович Алдын-оол турган. Бөлүүвүстүң куратору — англи дыл башкызы Роланда Николаевна Конгар. Ам бодаарга, назыны бистен-даа шоолуг улгатпас, узун, чиңге, чойган дег сынныг башкы чүве ийин.

Башкыларывыс дээрке денди шыырак эртемденнер. Кайгамчык мөзү-бүдүштүг, бедик идеалдарга кижизиттинген езулуг интеллигент, мерген угаанныг башкылар студент бистерни чүгле башкы эртеминге эвес, амыдырал-чурталга база өөредип каан. Атсурагылыг, алдар-аттыг башкыларга башкыладыр аас-кежиктиг болган бис.

Бистин тыва бөлүккө 20 шаа уруглар, 5 оол өөренип турган. Оолдарның саны эвээш-даа бол, шупту шынарлыг оолдар. Сендаш Ооржак Совет Армияга шериг хүлээлгезин эрттиргеш келген, спортчу, мөге, СЭКП кежигүну. Ол — бөлүктүн даргазы. Шаалый Монгуш — эге класстарга башкылап тургаш, өөренип келген, шыдыраачы, оожум аажы-чаңныг киж. Валерий Хайдып — Кызыл хоорай чурттуг, интеллигент өг-бүлөгө өскөн болгаш бөдүүн, биче

сеткилдиг. Орлан-эрес Самбуу Монгуш, чылар-чылбас, томаанныг Маадыр-оол Демирчаан — чарылбас эжишчилер.

Амгы үеде оларның 4-ү бистин аравыста чок. Маадыр-оол Демирчаан чаңгыскурсчувус Че-чек Хертек-биле өг-бүлө туткан, Мөңгүн-Тайгада өөредилге шугумунда эки ажилдап, чурттап чоруурлар.

Чаңгыскурсчувус Самбуу Монгуш — орлан, эрес, шимченгир, сагынгыр-тывынгыр, дузааргак, шын дээш туржуп билер киж. Элчок чүве болза, улустуң арнынга коргуш чогу-биле дорт чугаалаар. Эр эштери ону аажок хүндүлээр, ооң чугаазын, чагысүмезин дыңнаар. Ниити чуртталга бажыңыга корум-чурумну-даа тудуп турган, ынчангаш студент оолдар аразынга чер-чурт ылгажыр чүве турбаан.

Дөрткү курска турувуста, Самбуу бистен биче курска өөренип турган Каа-Хем чурттуг Нина Карди-биле таныжып, езулуг ынакшылын тып алган. Бүрөн-Хемге Нинаның ада-иезинге Самбуу эжи Маадыр-оол-биле таныжып чедер бээр, серге дөгери берип, хүндүлөп хүлээп алганнар. Катының «Урал» мотоциклин мунупкаш, ооң азыраан малынга сизгени кезип бээр, хойну-даа дөгери билер, кылып билбес ажылы чок, доруун күдээ болган.

1972 чылдың декабрь айда хайыралыг аныяк-чаш күдээзи Самбуу Ийи-Талга кижилер холундан чок болурга, каты Бимбии Карди дыка-ла хомудаан. «Ынак күдээмни чидирдим» — деп, ол ылгап-ылгап чугаалап олурган» деп Самбуунуң төрөлдери чугаалаар чораан.

Каш чыл бурунгаар, 2006 чылда чоор бе, Шаалый Монгуш: «Эживис Самбуу чурттап чораан болза, бо рыноктуг экономика үезинге кончуг-ла тааржыр, сайгарлыкчы шынарлыг киж. Ол сенээ-даа, менээ-даа, эш-өөрүңе дузалыг болур турган» — деп хараадап чугаалап олурганын сактып олур мен.

Шынап-ла, Самбуу Монгуш — бурунгаар көрүштүг, мерген угаанныг, Тываның ховар оолдарының бирээзи чораан. «Кижиниң экизи оон эртпес» — деп, эжи Маадыр-оол Демирчаан чугаалаар.

Самбуунуң чаңгыс огу Андрей 20 харлыында айыыл-халапка та-варышкаш бурганнаан. Оода соон салгаар салгакчызы артпааны хомуданчыг. Кыска үеде кады чурттаан ынак эжи Нина Бимбиевна Карди амгы үеде аравыста чок.

Ынчалза-даа Самбуунуң кады төрөөн дунмалары акызын утпайн, ооң чагыс-сүмелерин күүседип чоруурлар. Чадаана хоорайда Самбуунуң дунмалары Владимир, Яков Монгуштар-биле эгин кожа чурттап, эдержип чоруур бис. Олар акызының сайгарлыкчы шынарын, сагынгыр-тывынгырын, чончүзүн дөзөп алганнар.

Шак мындыг езулуг-ла эрзиг, чаныш-сыныш чок, найыралга болгаш ынакшылга шынчы чаңгыскурсчувус Монгуш-биле кады

өөренип чораанывыска чо- ланыр бис.

Ольга САЛЧАК
Чадаана

УТТУНДУРБА ЭРГИМ ЭЖИМ

Мен Самбуу Комбуй-оол Монгуш-биле 1967 чылда Кызылдың башкы институтунуң шынарлыг дужаап чедер берген таныжып алган мен. Самбуу эрес, кайгал, сагынгыр-тывынгыр киж болду. Бир ай хире-ганда эжим: «Ада-иевис төлүн азырап чадап турда, чорудуңар дээр эвес бис, а даар черлер чугаалажып кал ажилдаалы» — деп мындыг. 2-3 аңгы албан черлеринге таңныылдап, чемнениринге чедер, эвээш-биче-даа бол, аны ажилдап ап кыштадывыс.

Күзүн 2-ги курска стипендияны ал эгелээн бис. Арыгы чер турган бичи, тар өрзү чурттаар чер кылдыр боттары септеп алгаш, институтту до-жеге иелээн чурттадывыс. Самбуу школа соонда Ак-Довурак «сонгу чүк» күш-ажылчы на-рын эгелээн болгаш кандыг ажилды кылып билер, туду-кавынгыр, амыдыралчы дур-газы хөй, эш-өөрүн эки чүүл-же ушкарып-башкарып ап кажар угаанныг эр болду.

Беши курска практикава алдарлыг мөге Арзылаң Чам-ның огу Сорулга Куулар директорлааны Хайыракан и-лазынга, ооң өөнүң ишти сурагылыг, алдар-аттыг башкы дия Владимировна Новикова удуртулгазы-биле эрттирди.

Өөредилге чылы эгелээн. Күзүн мен — Мугур-Аксының эжим Улуг-Хемниң Ийи-Тал башкылап ажилдап чоруп Хуваалда езугаар Самбуу чо-ол-ла кожуунуң Булун-Те (Кызыл-Даг) школазынче чор турган киж, ынчалза-даа сөөк курска өөренип арткан ы-кызы Нина-биле аргыжарда к болзун дээш Ийи-Тал школа-зын ийиле алган.

Үш-ле ай болганда, 1972 чылдың декабрь 16-да эжим Самбуу Монгуш чок апарган деп мугу гаранчыг телеграмманы алган дегийт дүрген чоруптум. Мугу Аксындан Кызылче самолеттү чорупкаш, кежээкиниң 6 ша-а Ийи-Талга чедип келдим. Че-ве ажаап турда, эки эжимниң ду-йында эргим сестерни чугаа-дым. Кончуг-ла муңгаранчыг, мугу мугу болган...

Самбуу Монгуштуң таныш билбес кижизи-даа чок, чончу, э-өөрүңе, өске-даа кижилерге ба-чок киж. «Тывавыстың оолдар-дыр бис, Улуг-Хемниң суун тун-өстүвүс, чер-чурт, кожуун-су-ылгажып болбас» — деп эш-өөр-чагып чораан киж болгай. Оо-баштак аажы-чаңныг, херек бол-кижилерден коргар деп чүве би-бес, ажык сеткилдиг, ак сагыш эр-ле болгай.

Маадыр-оол ДЕМИРЧААН
Мугур-Аксы суу
(Уланчыл)

ТЫВАНЫҢ БАШТЫҢЫ ИЛЕРГЕЙЛЭЭН

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол республиканың чурттакчыларының болгаш бодунун өмүнээзинден Москваның мэри Сергей Собянниге найысылалдың метрозунун станцияларының бирээзинге болган халаптың уржундан кижилерниң амы-тынындан чарылганы-биле холбаштыр кажыыдалын илергейлээн. Телеграммада бижээни болза: «Хүндүлүг Сергей Семенович, Москва метрозунга болган коргунчуг халаптың түңнелинде кижилерниң амызындан чарылганы-биле холбаштыр деткимчениң сөстөрүн менден болгаш мээң коллегаларымдан, а ол ышкаш

хөй националдыг Тываның чурттакчыларын-дан хүлээп ап көрүңер. Оларның чоок болгаш төрөл кижилеринге ханы кажыыдалды илереттис. Быжыг туттунуңар. Эмнелгеде чыдар кижилерниң шуптузунга кадыкшылын дүрген эгидип алырын күзеп тур бис».

Вторникте найысылал метрозунун «Парк Победы» — «Славянский бульвар» аразына поездини хенертен доктаадытарга, үш вагон рельстерден үнө халый берген. Баштайгы санаашкын езугаар алырга, ол халапка амызын оксунганнарның саны 10 ажа берген, 150 кижиге когараан.

Араганың кырынга чам үнер

УРУУН БАЗА ЧИДИРГЕН, ШИИТКЕЛГЕ БАЗА ОНААЖЫР

Кызыл хоорайның прокурорунун ораакчызы буруудаткан түңнелди бадылаан соонда, РФ-тиң КК-ниң 264 чүүлүнүн 4 кезээ-биле буруудаттырган чолаачыга хамаарыштыр оттурган херекти судче кириер.

Истелгениң тодаратканын езугаар алырга, 2014 чылдың май 7-ниң дүңезинде «Тойота Хайс» автомашинаның чолаачызы М-54 автооруктуң баштайгы километринге, дүргенин шакта 50 километрден эрттирбес деп демдек турда-ла, аажок дүрген, шакта 130 километр кылдыр халдырган. Ооң ынчаар «маадыржып» чораан чылдагаанын машинаны аажок эзириктиганы. Ол рулюн угбайн баргаш, оруктан үнө халы-

да берген. Ооң түңнелинде автомашина орук кыдында оңгарга аңдарылган. Аңаа чораан үш пассажир аңгы-аңгы хевирлиг кемдээшкин алганнар, чолаачының бир хар алды айлыг уруу амызындан чарылган.

Буруудаттырып турар кижиниң өчүүндөн алырга, ол эзириниң улуундан айыыл халаптың канчаар болганында билбес болган. «Араганың кырынга чам үнер» деп үлгер-домактың шыннының база бир бадыткалы бо.

Шак ындыг үүлгедиишкин дээш суд РФ-тиң КК-ниң 264 чүүлүнүн 4 кезээ-биле чеди чыл чедир хосталгазын казып шиидип болур.

Сайлык ЯМБИЛЬ, Кызыл хоорайның прокурорунун улуг дузалакчызы.

Кызылдың төп черинде 3 өрээлдиг бажың садып турар. 1900 муң рубль. Садыглажылга болур. Тел. 8-923-383-6214.

Мебель

РПС баазасы,

Мира кудумчузу 13, склад 25/2, тел. 8(39422)2-27-85.

Филиал: «Мебельный мир». Ыраккы Каа-Хем, Пригородный кудумчузу, 10 а, тел. 9-19-09

Ажылдаар шагы: 9.00-18.00. Дыштаныр хүн чок. Хоорай иштинге чедирип бээри халас, кожуннарга чедирер дугуржулга-биле.

Ийи кижиге удуур оруннар 6750 рубль өртөктөн өрү

ИП: Аптымыл К.Э.

Уругларның НЕВРОПАТОЛОГ

эмчизиниң хүлээп алышкыны

Кызыл хоорай, Каа-Хем кудумчузу, 2 (парк дужунда).

Ажылдаар шактары: 09.00-18.00.

Улуг-хүн — дыштаныр хүн.

Харылзажыр телефону: 8-923-267-47-29

Эмнээшкин таарышпайн барып болур, эмчи-биле сүмележир херек.

Лицензия № ЛО-17-01-000184, 2013 чылдың ноябрь 22-де Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызы тывыскаң.

(Төлөвирлиг үндезинге парлаан.)

Ие (өг-бүлениң) КАПИТАЛЫНЫҢ

акша-хөрөңгизин бажың тударыңа, бажың (чурттаар дача) садып алырыңа ажыглаары-биле чээлини бээр.

Тел. 8-923-389-70-57, 8-923-543-05-47.

КПК «Согласие», шынзыдылга №104 от 13 октября 2011г. ОГРН 1061901008806

Төлөвирлиг үндезинге парлаан.

Бо купонну көргүзөр болзуңарза, "ШЫН" солунга парладырыңар информация материалдарыңа (байыр чедириишкинери, өөрүп четтиришкин болгаш кажыыдал сөзүглелдеринге) 20 хуу чиигелдени чурттакчы чонга болгаш албан черлеринге 2014 чылдың июль 1-ден июль 30-ге чедир тыпсыр.

Негелдези: информация материалдың сөзүглелли 100 сөстөн көвей болур уjurлуг.

Долу медээни 8-923-264-2222-ден билип ап болур.

"Шын" солунуң чарлал-реклама килдизи.

ASIA-SIBERIA
"Азия-Сибирьден" автомашинаны ойнадып ал!

Өске белектер база бар:
- чадаг-терге;
- соңга кылдыртып алырының сертификаттары;
- жалюзи;
- соңга аштап-арыглаар херекселдер болгаш өске-даа чүүлдер.

Кылагар продукцияны садып алгаш, автомашина ойнадып алыр аргалыг боор силер!

Кызыл хоорай Интернациональная кудумчузу, 6 тел: (39422) 2-24-51, 8-923-217-67-87
Калинин кудумчузу, 122а ("Фрактал баазасы") тел: (39422) 5-22-46
Организаторы ИП Макаренко И.В. Деткинче потеренный долгу медээ болгаш дүрүмнөрүн
www.asia-siberia.ru сайтыдан көчүңүр! Эрттирер үежи 15.05.2014 чылдан 15.05.2015 чылга чедер.

КЫЗЫЛДЫҢ ӨРҮМНӨӨШКИН КОМПАНИЯНЫ

Суг алыр скважиналарны таарымчалыг өртөктер-биле өрүмнөп турар.

Кожуунардан чагыларны хүлээп тур бис.

Телефон:

8-923-547-1307-Евгений.

8-923-262-20-85-Сылдыс.

Лицензиялыг.

ОГРН 3111171925600012

«БЕЛ» АРЖААН ЧАЛАП ТУР!

Ыдыктыг Бай-Тайгавыстың баарындан үнүп чыдар эм-дом аржаанывыс «Бел» дыштаныкчыларны эмненип, кадыкшылын быжыглап, дыштанып алырынче чалап тур!

«Бел» аржаанынга дыштанып келген улуска өртөктер:

1. Улуг улуска - 300 рубль.
2. 6 хардан 14 харга чедир уругларга - 175 рубль.
3. 1-ги бөлүктүн инвалидтеринге - 175 рубль.
4. 2-ги бөлүктүн инвалидтеринге - 225 рубль.
5. Күш-ажылдың хоочуннарынга - 225 рубль.
6. Маадыр иелерге - 175 рубль.
7. Студентилерге - 225 рубль.
8. Изиг точкаларга шериг эрттиргеннерге - 225 рубль.
9. Чүк машиналары дээш - 200 рубль.
10. Чиик автомашиналар дээш - 150 рубль.
11. Өг хөлезини 1 хонукта - 300 рубль.

Дыштанып келирде, эргежок чугула шынзылга документилерин ап алгаш келирин сагындырып, чарлап тур!

Келиңер, дыштаныңар, эмнениңер!

«Бел» аржааны чалап тур!

Садып алыкчыларның кичээнгейинге!

Тудугнун кол материалдарының садыы ажыттыңан!!!

- чылыглаар чүүлдер
- сугдан камгалаар херекселдер
- бажыңның кырын, даштын каастаар чүүлдер
- тудуг холуксаалары
- дунзаалап каннаар монтаж херекселдери

Шуптузу Абаканның өртөктерин-биле!

- Сантехника
- Одалга чылыы, суг дамчыдар херекселдер
- Суугулар, котелдар

Кызыл хоорай, Калинин 122 «а»

Фрактал баазасы

5-22-46

КЭЭРГЭЭЧЕЛ, ДУЗААРГАК БОЛЗУВУССА...

«Чүрек, даал бодааш-кын болгаш угаан-сарыыл — бистиң культура деп адап турарымыс чүүлдүң тыптып келир хүрээлени-дир» деп бодалын орус чогаалчы, ада-чурт литературасының классиги Константин Паустовский илереткен. «Культура» деп билишкенини ниитилелге, ооң хенертен болур болушкуннарынга ала-чайгаар удурланыр бир-ле чүүл ышкаш хамаарыштырар. Шак ынчалдыр культура классиктиг билишкени-биле кижиниң кижизидилгези болгаш өөредилгези-дир, а «культура» деп терминни кижиниң болгаш ниитилелдин интеллектуалдыг, шажынчы база эстетиктиг сайзыралының ниити чорудуу деп билзе чогуур.

Хүн бүрүнүн чуртталгазында «культура» деп сөс чүүлдүгүненин база эң-не эки шынарларның барын бадыткап турар. Чижээлээр-ге, кижиге хамаарыштыр алыр болза, ооң культурулуун азы культуразының кудузуң чугаалал турар таварылгада кижилерниң кижизидилгезиниң азы багай кижизиттингениниң дугайында чугаа-дыр.

Делегейде кижиге бүрүзүн, улуг назылыг улусту, чоок кижилерни, ада-иелерни хүндүлээр кончуг чугула. Культура дугайында угаадырлар кижиде бүгү-ле чүүлге чүгле эки хамаарылганы, шупту чүүлдү шын кылыр күзелди оттурар. Бир эвес кижиге бүрүзү бо билишкениниң ылап шыныын билип алыр болза, чуртталга шуут-ла чаа «өңнерни» тып алыр.

Амгы ниитилелде культура нарын байдалда. Шын чугааланыры, шын алдынары, шын олурары дээш, оон-даа өске сагыры чугула чүүлдер хөй. Ынчалза-жок амгы үеде ниитилелдин «шыырак» болгаш «чегей» деп ийи аңгы-аңгы байдалдарже чарлып шилчезинден ийикпе, азы кандыг-бир өске чылдагаан ужун культуравыс чогуур деңгелде эвес. Кижиниң кижизидилгези чүгле социал байдалындан эвес, а ишти кирил-сагыжының байдалындан дорт хамааржыр болганда, хүн бүрүде амыдыралдан чижектерге даянып, бодалдарым-биле үлөжикседим.

Хүн бүрүде амыдыралымыска харылзаалар, хууда улустуң аажы-чаңы,

кижизидилгези, ниити культуразы бисти долгандыр турар девискээрниң мөзү-психологтук байдалынга дорт салдарлыг. Кижилер аразында харылзааларда кижини өөртүптер азы хомудадыптар таварылгалар болганчок-ла таваржыр. Маңаа хамаарыштыр эскерип көргөн чүүлдеримни номчукчулар-биле үлөжип көрейин.

Соталыг телефон. Үениң сайзырааны-биле ол амыдыралдың эң-не чугула эди апарганы маргыш чок. Ынчалза-жок, ону шын ажыг-лап билер херек. Садыг, автобус, албан организация чери, кудумчу дээш, кайда-зы хамаарылга чокка сок-саал чок телефонга ыттыкыр чугаалажыры, дортту-биле чугаалаарга, алгырып чугаалажыры дыка чаржынчыг. Сөөлгү үеде харын чер-черлерде «Телефонга чугаалажып болбас» деп чарлалдар азып каан турарын эскерип болур. А чүге ындыг чарлалдар азып кааныл дээр-ге, улустуң бодун шын алдынып билбизден, тодаргайлаарга, хууда корум-чурумунуң куду болуп турарындан ындыг.

Бир катал, чаа-ла соталыг телефоннар тыптып турар үеде, ол чүгле санныг-ла кижиге турган, автобуска олуруптарымга, бир аяныг кеттиген херээжен кижиниң барбазындан медээ үнген соонда, ол телефонун уштуп алгаш: «Оо, привет, кайы хире чоруп тур сен?» — дээш, автобус долдур хөөрөп эгеледи. Автобус ишти шып-шың, чон база эвээш. Шуптувустуң кулактарымыс-даа, карактарымыс-даа чүгле ол херээжен кижиде. Ынчан-майн канчаар, ол үеде соталыг телефон ховар чүүл кылдыр көстүр турган. Ол херээжен пассажирниң чугаазы ыржымны үрөп, кижиге бүрүзүнүң кичээнгеин хаара тудупкан. Аңаа олурган улуг назылыг улус чүгле бажын чайгаарынга өй болду. Хөй-ниити черлеринге телефон дамчыштыр алгыжып-кыржыр кижилерни кижиге шуут кайгал ханмас. Мындыг чижектерни кижиге бүрүзү хүн бүрүнүң амыдыралындан көрүп болур.

Хүндүткел. Бурун өгбелеривистен дамчып келген чаагай чаңылдарның бирээзи — хүндүткел. Бичии тургаш кырган-авамның: «Улуг улус чугаазы дыңнаалавас, аңаа киришпес,

улуг улус баарындан эртпес, олутту чайлап бээр» дээн чагыларын болганчок дыңнаар мен. Ол үеде кижизидилге талазы-биле негелде шыңгыы турганы чугаажок. А бо шагда ол чаагай чаңылдар сагыттынмайын турары хомуданчыг. Улугну улуг деп, бичини бичи деп хүндүлээр улус-даа ховартаан боор-дур. Ооң чижээ бо.

«Газель» автобуска чоруп олур мен. Бир доктаамдан улгады берген акый кирип келгеш, санажыры-биле контролерга 500 рубль сунду, ооң артынга хөй-ле чоос акшалар санааш, чүгле чаңгыс саазын 50 рубль берди. Ол акый: «Ынча хөй чоосту канчаар мен, уруум, саазын акшаларга орнал берип көрөм» — деп дилээр-ге, демгизи көрүмейн-даа: «Саазын акшалар чок чүведир» — диди. Акый чүнү-даа чугаалавады. Элээн чоруп ор бис. Оон бир доктаамга аныяк уруг кирип келгеш, база-ла 500 рубль сунарга, артынга 100-түң саазын акшаларын берди. Ынчаар орта, акыйның чанынга орган херээжен кижиге: «Саазын акшаларыңар бар тургандыр, дүңмам, бо акыйга чүге хөй чоостар санап бердиңер, орнал бериңерем» деп дилээр-ге, хөй-ле акый эпчоксуна бергеш: «Ажырбас, ажырбас» — деп кагды. Оон контролер уруг: «Сээң херээң эвес-тир, киришпес, мен бодум билер мен» — деп үзе шаапты. Киришпес арга чогуңдан: «Улуг кижиге безин силерни «силер» деп турда, канчал «сен» деп чугааланып оларыңар ол, хөй-ниити-биле ажылдап турар улус-тур силер, бодуңары шын алдынып билер ужур-луг силер» — дээримге, маршрут автобус иштинге дыңзыг чугаа-даа эгелээн.

Үстүнде чижек безин хөйүнү чугаалап турар. Каржы-хажагай хамаарылга, кижиниң кеткен хөй-биле «хүндүлээр» дээн ышкаш багай аажы-чаң амгы ниитилелдин «аарыы». Бот-боттарымысты хүндүлөп билбевистен, угаан-сарылдың кызызындан бо «аарыглар» улам «өөскүп» болур. Шупту чүүл кайы дески, багай турарыл аан. Делегейде эки, чараш аажы-чаңныг улус база эвээш эвес. «Буяныг кижиге-дир» деп иштинде бодаар улус база хөй. Ындыг кижилерни көөргө безин сагышка

өөрүнчүг. Экиниң демдээ — хүлүмзүрүг. Хүлүмзүрүг болгаш эки аажы-чаң хуулгаазын күштүг болур.

Кижизидилге. Бок-биле демисел. Ооң дугайында чеже чугаа чорбаан дээрли. Солун-сеткүүл, радио-телевидение-даа бижи, чугаалап, көргүзүп турар. Түннел чок. Ооң кол чылдагааны — багай кижизидилге. Боргун турган черинге окталтар кижиге, чеже-даа аяныг кеттиген, ооң овор-хевири чараш болза, багай кижизиттинген кижиге-дир. Кудумчуларда тургузуп каан Ажаалга банкызының акша уштуп алыр банкоматтар чанында бок октаар урнар бар-дыр, ол хирезинде-ле кара өжөгээр черже октал каалкан болур. Кижилерниң хууда культуразы канчал барганы деп айтырыг ала-чайгаар тургустунуп келир-дир.

Кыш. Найысылалдың кудумчулары кылаң-тас, арындан эвес, а харның тапталып калганындан тайгы, чунгу ышкаш апарганындан кижиге барып ужаларындан коргуп, кичээнип кылаштар. Төп автобус доктаамынче углап бар чорааш, тайгаш, кээп дүжөримге, кым-даа дузалажып келбес болду. Эрткен-дүшкөн улус чок турган болза, өске херек, а ынчан ажыл шагы төнүп турар болгаш, аай-дир шуушкан кижиге-ле хөй.

Өске таварылга. База-ла ажыл шагының соонда доктаамче бар чорумда, оруктун ол чарында ийи холунда улуг барбалыг угбай тайып ушту, хөөкүйнүң уе-човурун. Хол сунуптар кижиге чок. Дүрген-не орукту кежир олче маңнаптым. Оон харын эртип бар чыткан ийи аныяк оол мени мурнай угбайның ийи кыдындан көдүрүп, дузалашты. «Четтирдим, оолдарым, буяным четсин!» — деп, өөрээнин ол илеретти. Эриг баарлыг болуру, кичээнгеилг болуру, дузалап, хол сунары, чүгле эки сөстөр чугаалап чоруу — кижиге эки буян чыып алырының барымдаазы деп чүвени утпаалыңар.

Ажы-төлүвүске бурун өгбелеривистин өөреткени чаагай чаңылдарын дамчыдып, олар дээш «арын кыспас» кылдыр өөредип кижизидээлиңер. Бот-боттарымыска эки хамаарылгалыг, хүндүткелдиг болуулуңар!

Валерия КОНГАР.

Волгоградка четкеним

1989 чылдың июнь 6-да Волгоград облазының «Светлый яр» деп ногаа тарыыр совхозунга дуза чедирип ажылдаары-биле 4 кожуунун өөренникчилери 3 улуг автобуска олурупкаш, Кызылдан үнүпкен. Шупту 9-ку классчылар — 15 хире харлыг уруглар, оолдар. Маадыр хоорай Волгоградты көрүш-шаан, хову-ховузу-биле тарып каан ногаа аймаан өстүржүп, ажаажып бээр сорулгалыг, каткы-хөглүг чорупканнар. Мен Наталья Кыртышпановнаның өөреникчилери хөй боорга, ооң ажылынга дузалажып бээр дээш чорупкан мен. Бистиң өөреникчилеривис 30 кижиге — Суг-Аксы ортумак школазының 9-ку классчылары. Бистиң-биле Эрзин, Элегес-Аксы, Бай-Тайганың өөреникчилери болгаш башкылары Манзат Донгаковна Кончук, Светлана Сергеевна, Наталья Шыраповна, Өшкү-Саар Серенмаевна Салчак чораан. Ажылдаар уругларны обком комсомолдан сүмелеп чоруткан.

Аңаа баргаш, уругларның эң-не бергедээр чүвези — ызырар ымырааның хөйүндөн эди-кежи балыглап туруп бээр болган. Ынчалза-даа уруглар бергеге торулбайн ажылдап, ол-бо черлерге концентраттар көргүзүп, боттары аразында маргылдаалар эрттирип, каттап, Волгага эштип чайлааннар. Баштай баргаш, ногаа аймаан чашпаннап турганнар. Күзүн ажаап алган помидор, огурецтерни чөөн чүкче сортап чорудуп турдулар. Ховуга ажыл үезинде бухгалтерлер, агроном, бригадирлер өөреникчилериниң ажылын көрүп, кижиге бүрүзүнүг шалыңны хүнде кайы хире ажылдаанын барымдаалап санап берип турган. Уруглар чанар бетинде оларның холунга ажылдап алганы акшазын бергени эки болган.

Өөреникчилеривис лун черни көрбүшөө чурттуң Улуг дайы кончуг улуг тулчууш изин, улуг тураскаал немецтерни совет ригниң чылча шап-немец кол командири Паулюстуң шер-канчаар дүжүп бер-көргүскен панор-сонуургааннар. М. Курганда ажаап каа-муң солдат, офицер-хөөрүн болгаш не-чурт деп херээжен са-лиг кижиниң тураска-база көргөннер. Ч-солдаттарның холдар-иштинден мөңгедө-оттар тудуп алган ту-көөрге, кижиниң кар-чажы чайгаар төктүп-А селеме туткан хер-кижиниң тураскаал-бедии 30 метр. Оо-лемезиниң узуну 6-Бо бүгүнү өөреник-көрүп, сонуурганнар.

Бо чылын олар В-градка чораанындан-25 чыл оюн демде-Кызыл чоогунда Ва-затонунга, Бий-Хе-эринде делгем ш-ужурашканнар. Тээ-Эрзинден, Сүт-Хөлде-кижи кээп, сактышк-рын чугаалааны ды-лун болган. Олар ам-өг-бүлелиг, ажы-тө-ажыл-агылыг.

Юбилей байырла-да шупту чыскаалы-нар. Баштай хол-бүүнге маргылдаа бол-Аңаа Сүт-Хөл кома-зы тирилээн, Бай-Та-Эрзин уруглары ий-үшкү черлерни алган-Маргылдаа соонда ш-Волгоградка чорааны-дугайында сактышк-нарын чугаалап, ырла-ойнап-хөглээннер. Эр-ниң Мөрен чурттуг ан-оол Мурат Бора-Хаа-Дамдын гитарага ойна-шаан ырлаарга, чара-чүү дээр. «Эглип ке-куштарым», «Кайда сил-өөрлерим» деп ырылар-уярадыр ырлай бээр-ге, үнү хем ол чарында-ларда чаңгыланып тур-Байырлыг ужураж-га төнүп турда, уруг-«Башкыларым» деп ыр-деңге ырлашпышаан-рааннар. Бай-Тайга ур-лары эш-өөрүн аяк шай-чалаан.

Анзатмаа МОНГУ.
ССРЭ-ниң Улус өөр-дигезиниң тергил-күш-ажылдың хоочуну.

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редакторнун хүлээлгезин күүсөдип турар А.М. МОНГУШ.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

кол редактор — 2-01-35, редакторнун дузалакчызы — 2-30-69, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР:

Нитилел-политиктиг килдиз — 2-17-91, 2-17-05. Экономика килдиз — 2-40-77. Социал камгалал болгаш хөй-ниити амыдырал килдиз — 2-03-88. Очулга килдиз — 2-03-87. Реклама, чарлал килдиз — 2-03-90, сот.тел.: 8-923-264-22-22. Тел/факс (394-22) 2-30-69.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катал үнер. Хемчээли 2 парлаар ама.

Тираж 6058. Чагыр 85. Номерни парлалгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албаннун Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солуну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүкээн. Херечилелдиг дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияны тургузу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылардың надыглары дээш авторлар боттары харылаар.